

ΓΙΩΡΓΟΣ Κ. ΠΑΠΠΑΣ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ
ΠΟΛΕΜΟΥ - ΚΑΤΟΧΗΣ - ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ
1940-1944

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΠΑΠΠΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του επιμελητή	9
Ευχαριστίες	10
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Εθνική Δράση και οι ομοειδείς οργανώσεις: ένας διακριτός πυλώνας της Αντίστασης	11
Εισαγωγή του επιμελητή	40
Επιστολή του Παναγιώτη Σιφναίου προς τον Γιώργο Παππά	49
ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ	
I. Πόλεμος	53
II. Κατοχή	101
III. Φυγή στην Αίγυπτο	273
Ταξίδι Αθήνα - Τσεσμές	273
Σμύρνη	287
Κάιρο - Επαφές - Κρατούμενος των Άγγλων	292
Κάιρο - Μετά την αποφυλάκιση	309
Μεσοδιάστημα [από χειρόγραφες σημειώσεις]	361
IV. Επιστροφή στην Ελλάδα	375
V. Παράρτημα	435
Ιδρυτική επιστολή - Μανιφέστο	437
Εφημερίδα «Η Μάχη» της Εθνικής Δράσεως	450
Σκέψεις του αφηγητή στα γαλλικά	451
Ευρετήριο	457

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Τούτο το ημερολόγιο δεν το προόριζα για την δημοσιότητα.
Έγραφα και κάθε τόσο έρριχνα τα φύλλα του μέσα σ' ένα
τενεκεδένιο κουτί, θαμμένο σε μια γωνιά του κήπου μας,
για να το διαβάσουν κάποτε τα παιδιά μου.

Ιωάννα Τσάτσου, Φύλλα κατοχής
Από τον πρόλογο της συγγραφέως στην Α' έκδοση 1965.

Πιστεύω ότι ο Γιώργος-Ζωρζ Παππάς, αφηγητής και πρωταγωνιστής του ανά
χείρας ημερολογίου, θα συμφωνούσε απόλυτα, λέξη προς λέξη, με τα παρα-
πάνω λόγια στον πρόλογο που είχε γράψει η Ιωάννα Τσάτσου για το δικό της
ημερολόγιο. Γράφει στις 3 Απριλίου 1942: «Στις 11.00 πηγαίνω στην αυλή
και κρύβω τα γραφόμενα σε μια από τις οπές του τοίχου που καλύπτονται από
κισσό». Και πιο κάτω, στις 24 Απριλίου 1943: «πρέπει να το μάθουν αυτό τα
παιδιά και τα παιδιά των παιδιών μας».

Στο ημερολόγιό του, ο Γιώργος Παππάς, εκτός του ότι με άγγιξε συναισθη-
ματικά, διηγείται σε γραφή απλή, σαν να μιλάει, και μάλιστα κωνσταντινουπο-
λίτικα, τα βιώματά του και κυρίως τις σκέψεις του και τα συμπεράσματά του.
Σχολιάζει, και θα έλεγα και με μια δόση αδιακρισίας (το λένε και κουτσομπο-
λιό), το περιβάλλον του και τον καθημερινό αγώνα επιβίωσης. Από την άλλη,
αφηγείται τις επαφές και τις γνωριμίες που είχε εκείνη τη σκοτεινή περίοδο
και είχαν σχέση με την αντιστασιακή δράση επί Κατοχής.

Η ανάγνωσή του και η περιέργειά μου να τεκμηριώσω την αφήγησή του,
μου έδωσαν τροφή, έρευνας και μελέτης, για πάνω από δύο χρόνια. Οι γνώσεις
που είχα για την περίοδο που γράφει στο ημερολόγιό του ήταν ελάχιστες, μη-
δαμινές θα έλεγα. Το ότι μπόρεσα να μάθω ό,τι επιπλέον έμαθα, για αυτή τη
φοβερή δεκαετία του 1940, είναι όφελος. Τον ευγνωμονώ και τον ευχαριστώ.

Παντελής Γ. Παππάς

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ*

Η ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΟΜΟΕΙΔΕΙΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ: ΕΝΑΣ ΔΙΑΚΡΙΤΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Το ανά χείρας βιβλίο περιέχει το ημερολόγιο ενός στελέχους της αντιστασιακής οργάνωσης Εθνική Δράση. Για την ολοκληρωμένη αποτίμησή του, επομένως, είναι αναγκαία η διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων σχετικά με τη συγκεκριμένη οργάνωση, έτσι ώστε ο αναγνώστης να θέσει το ημερολόγιο στο δικό του ιστορικό πλαίσιο. Το κείμενο του Γιώργου Παππά έχει συγκεκριμένο ιδεολογικό και πολιτικό πρόσημο, σχετίζεται δε με έναν κύκλο οργανώσεων Αντίστασης, ο οποίος, ενώ αποτελούσε στη μεταπολεμική εποχή έναν από τους κύριους εκπροσώπους της, έχει τις τελευταίες δεκαετίες μάλλον απωθηθεί από τη μνήμη.

Στην πρώτη μεταπολεμική εποχή, το βασικό πρότυπο του μαχητή της Αντίστασης ήταν αυτό του «ασυρματιστή» ή του «σαμποτέρ» που κινείτο μέσα στον αστικό ιστό, πρωτίστως της Αθήνας· αντίστοιχα, των καϊκιών που μετέφεραν πολεμιστές στη Μέση Ανατολή. Η μορφή αυτή Αντίστασης είχε συγκεκριμένους πολιτικούς προσανατολισμούς: ήταν φιλοβρετανική και αποδεχόταν την ηγεσία της Εξόριστης Κυβέρνησης, η οποία αντλούσε τη νομιμοποίησή της από τον διορισμό της από τον βασιλιά Γεώργιο Β' και συνέχιζε τον αγώνα στο πλευρό των Συμμάχων. Δεν ήταν αναγκαίο αυτοί οι αντιστασιακοί να είναι «φιλοβασιλικοί», αλλά οπωσδήποτε αποδέχονταν τη νομιμότητα που προερχόταν από τον αρχηγό του κράτους ή έστω (ακόμη και αν δεν συμπαθούσαν τον ίδιο τον Γεώργιο Β') δεν έθεταν πάντως το Πολιτειακό ως κύριο κριτήριο της δράσης τους. Στα βιβλία που κυκλοφόρησαν μετά την Κατοχή (τα οποία έχει

* Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

συστηματικά συμβουλευθεί ο επιμελητής της έκδοσης, κ. Παντελής Παππάς), ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα ανακαλύψει πολλούς ήρωες αυτής της μορφής Αντίστασης, ξεχασμένους στις ημέρες μας, μαζί με μάρτυρες, όπως η Λέλα Καραγιάννη, ο Κώστας Περίκκος και οι εκτελεσμένοι της ΠΕΑΝ, ο Μανώλης Λίτινας, που κι αυτούς μάλλον με υπερπροσπάθεια και περιστασιακά θυμόμαστε... Η κυριαρχία, σήμερα, της εικόνας του «αντάρτη» είναι μια πιο πρόσφατη, μια μεταδικτατορική εξέλιξη: η μετάβαση από το πρότυπο του σαμποτέρ σε αυτό του αντάρτη είναι ενδεικτική της στροφής της βιβλιογραφίας σε πιο αριστερόστροφες θέσεις, ιδίως από τη δεκαετία του 1980.

Η ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

Αν και τα τελευταία χρόνια έχουν εμφανιστεί σημαντικές συναφείς μελέτες, η έρευνα για την Αντίσταση στην Αθήνα (ειδικά τις οργανώσεις του μη-εαμικού χώρου) είναι ακόμη ατελής, τουλάχιστον σε σύγκριση με τη μελέτη των ανταρτικών οργανώσεων, των πιο «προνομιούχων» στον δημόσιο λόγο και τις δημόσιες προσλήψεις.¹ Βασικές αναφορές για τις μη-εαμικές αθηναϊκές οργανώσεις, που αποτελούν το θέμα αυτού του βιβλίου, ανευρίσκονται στα γενικά έργα που εκπονήθηκαν από τον Χάγκεν Φλάισερ και ιδίως τον Αλέξανδρο Ζαούση· ο τελευταίος προσφέρει την πληρέστερη και συνολικότερη εικόνα για το ζήτημα, ενώ περιλαμβάνει, και μια εξαιρετική ανάλυση των ζυμώσεων που οδήγησαν στην απελευθέρωση της Αθήνας το καλοκαίρι και του φθινόπωρο του 1944, στις οποίες ενεπλάκησαν στελέχη των αθηναϊκών οργανώσεων, μεταξύ τους και μέλη της Εθνικής Δράσης.² Καθοριστική για την έναρξη της πιο πρόσφατης μελέτης για τη μη-εαμική αθηναϊκή Αντίσταση ήταν η δημοσίευση, το έτος 2000, του βιβλίου του Πέτρου Μακρή-Στάικου σχετικά με τον Κίτσο Μαλτέζο, που δολοφονήθηκε από την ΟΠΛΑ τον Φεβρουάριο του 1944.³ Έκτοτε, η έρευνα έχει καταδείξει ορισμένα στοιχεία που έχουν παίξει κομβικό ρόλο στην αποτίμηση και ερμηνεία της αθηναϊκής μη-εαμικής Αντίστασης.

¹ Βλ. σχετικά, Ευ. Χατζηβασιλείου, «Η επανέυρεση της πρωτεύουσας: η βιβλιογραφία των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης: η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (Αθήνα, Εστία, 2008), σ. 255-285

² Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. 1-2 (Αθήνα, Παπαζήσης, χ.η. και 1995, αντίστοιχα)· Α.Λ. Ζαούσης, *Οι δύο όχθες, 1939-1945: μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, τ. 1-3 (Αθήνα, Παπαζήσης, 1987).

³ Π.Στ. Μακρή-Στάικος, *Κίτσο Μαλτέζος: ο αγαπημένος των θεών* (Αθήνα, Ωκεανίδα, 2000).

Η Αντίσταση κατά την Κατοχή, ειδικά στην Αθήνα, γεννήθηκε σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο. Σε μεγάλο βαθμό υπήρξε μια εξέλιξη που παρέπεμπε σε μια πρώιμη μορφή της «κοινωνίας των πολιτών»: δεν προέκυψε ως μια «κεντρική» επιλογή, είτε από το κράτος (τις πολιτικές υπηρεσίες ή τον Στρατό), είτε από τα πολιτικά κόμματα. Το κράτος δεν ήταν αρκετά ανεπτυγμένο ώστε να προωθήσει μια συστηματική στρατηγική «stay behind» (όπως έκαναν οι Βρετανοί, που άφησαν πίσω τους, στην κατεχόμενη Ελλάδα, κάποιους πυρήνες για την ανάπτυξη αντιστασιακών δικτύων, αν και τούτοι επίσης εξαρθρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό αρκετά ενωρίς). Τούτο πάντως δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Η Ελλάδα είχε παλαιά παράδοση ενόπλων που έβγαιναν στο βουνό. Αλλά ο συστηματικός ανορθόδοξος πόλεμος από κρατικούς φορείς και μάλιστα από στρατούς είναι κάτι που αναπτύχθηκε τότε ακριβώς, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Και όσο ικανή κι αν ήταν η στρατιωτική ηγεσία του 1940, η χώρα δεν ήταν πάντως σε θέση να διανοίξει τόσο νέους δρόμους, τόσο ρηξικέλευθους, στο πεδίο της στρατιωτικής τακτικής αλλά και στρατηγικής. Αυτό συνήθως γίνεται από τις Μεγάλες Δυνάμεις και έτσι έγινε και τότε. Η ανορθόδοξη δράση, άλλωστε, ακόμη και αυτή των Βρετανών, αναπτύχθηκε πλήρως αργότερα, μέσω της Special Operations Executive (SOE) στην οποία ο Ουίνστον Τσώρτσιλ έδωσε την περίφημη εντολή «set Europe ablaze» (= βάλτε φωτιά στην Ευρώπη), ενώ σε διαφορετικές από τακτικής απόψεως κατευθύνσεις κινήθηκε η συστηματική χρήση της παρτιζάνικης τακτικής από τον Ερυθρό Στρατό κατά την προέλαση των Γερμανών προς τη Μόσχα — πάντως σε στιγμή μεταγενέστερη της πτώσης της Ελλάδας.⁴ Στα τέλη του 1940 και τις αρχές του 1941 το μικρό ελληνικό κράτος δεν διέθετε τις προδιαγραφές — τις αντικειμενικές προϋποθέσεις— για να χαράξει τέτοιους νέους δρόμους στο πεδίο της στρατηγικής και της τακτικής.

Αν ο στρατός αντικειμενικά δεν μπορούσε, τα πολιτικά κόμματα δεν θέλησαν. Αλλά η ανεπάρκεια των παλαιών πολιτικών δυνάμεων —βενιζελικών και αντιβενιζελικών— ήταν μια ευρύτερη υπόθεση. Το παλαιό πολιτικό σύστημα του Εθνικού Διχασμού είχε αποδειχθεί εντελώς ανίκανο να αντιμετωπίσει τη μείζονα πρόκληση του Μεσοπολέμου, δηλαδή την Παγκόσμια Κρίση, ενώ η συνεπακόλουθη χρεωκοπία της Ελλάδας το 1932 έδωσε ένα μοιραίο πλήγμα στον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που (αδίκως, αλλά αναπόφευκτα) τη χρεώθηκε. Έκτοτε, το παλαιό πολιτικό σύστημα, αδυνατώντας να προσφέρει κάποια

⁴ Για τη χρήση των παρτιζάνων στο Ανατολικό Μέτωπο, βλ. ιδίως W. Murray — A.P. Millet, *A War to be Won: Fighting the Second World War* (Cambridge, Mass-London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2000), σ. 405-409.

συγκροτημένη απάντηση στην υπαρξιακή πρόκληση της κρίσης, παρασύρθηκε στην αναβίωση ενός τεχνητού Εθνικού Διχασμού, επικεντρωμένου γύρω από το περιλάλητο Πολιτειακό ζήτημα. Τούτη η αναβίωση του Εθνικού Διχασμού αποσάθρωσε την ήδη τραυματισμένη, χρεωκοπημένη χώρα: κίνημα του Πλαστήρα τον Μάρτιο του 1933, δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου τον Ιούνιο, φόβοι εκατέρωθεν για τις προθέσεις της άλλης πλευράς, νέο στρατιωτικό κίνημα τον Μάρτιο του 1935, μονόπλευρες εκλογές κατόπιν, νέο στρατιωτικό κίνημα το φθινόπωρο του 1935 και παλινόρθωση της μοναρχίας.⁵ Η σύγχρονη έρευνα, εξάλλου, καταδεικνύει ότι αυτές ήταν απλώς οι κορυφώσεις των συνταγματικών παραβιάσεων και της αποσάθρωσης του πολιτεύματος που επεκτάθηκαν σε πολλά περισσότερα επίπεδα.⁶ Στο πλαίσιο αυτό, εξακολουθεί πάντως να εκπλήσσει το γεγονός ότι το παλαιό πολιτικό σύστημα αποδείχθηκε ανίκανο να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία που προσφέρθηκε από τις έντιμες εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, και δεν μπόρεσε ούτε να σχηματίσει κυβέρνηση. Τελικά, μια Βουλή που απαρτιζόταν σχεδόν αποκλειστικά από φιλοκοινοβουλευτικές δυνάμεις, υπέκυψε τον Αύγουστο του 1936, άδοξα και ταπεινωτικά, σε μια δικτατορία.⁷ Ασχέτως των προθέσεων και των επιλογών του βασιλιά Γεωργίου Β', καθοριστική σε τούτη την πορεία ήταν η θεμελιώδης αποτυχία των μείζονων πολιτικών δυνάμεων.

Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ήταν εξαρθρωμένα, εκτός νόμου και σε κατάσταση χειμερίας νάρκης ήδη από το 1936 και την επιβολή της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Μαθημένες να ενεργούν μέσα από το αστικό κράτος και κυρίως διά της επιρροής τους στο στράτευμα (προκαλώντας έτσι κινήματα, προουντσιαμένα και μεταπολιτεύσεις, από τα οποία είναι, με τρόπο θλιβερό, γεμάτος ο ελληνικός Μεσοπόλεμος), ήδη από το 1936 οι ελληνικές πολιτικές δυνάμεις ανακάλυψαν έκπληκτες ότι δεν διέθεταν πλέον πρόσβαση σε έναν στρατό που είχε πλέον ομογενοποιηθεί και ελεγχόταν πλήρως από φιλοβασιλικούς αξιωματικούς (ύστερα από τις αποτάξεις που ακολούθησαν το κίνημα του Μαρτίου του 1935). Επομένως, ενώ τα κόμματα δεν παρέμειναν εντελώς αδρανή έναντι της δικτατορίας, λίγα περισσότερα μπορούσαν να κάνουν από το να εκδίδουν παράνομα φυλλάδια, ή να απευθύνουν εκκλήσεις για την αποκα-

⁵ Βλ. ιδίως Ι.Σ. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978), σ. 358-365.

⁶ Σπ. Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στο μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935: οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*; (Αθήνα, Ευρασία, 2012). Βλ. επίσης, Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1983).

⁷ Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις».

τάσταση της ομαλότητας στον μόνο παράγοντα που έλεγχε τον στρατό, τον βασιλιά Γεώργιο Β΄.⁸

Τούτη η αδυναμία των παλαιών πολιτικών δυνάμεων συνδυάστηκε με πρόσθετες δυσλειτουργίες τους, πρώτιστα με την εμμονή στις εντάσεις του Διχασμού. Οι μεν βενιζελικοί ανέπτυξαν μια αναμενόμενη αντιπαλότητα προς τον Γεώργιο Β΄ που είχε επιβάλει τη δικτατορία. Αλλά και οι Λαϊκοί (οι αντιβενιζελικοί γενικότερα), βρέθηκαν σε δίνη. Θεώρησαν —και όχι εντελώς άδικα— ότι ο Γεώργιος τους είχε «πουλήσει» για να επιστρέψει (όταν το φθινόπωρο του 1935 ο Γεώργιος Κονδύλης έριξε πραξικοπηματικά τον Παναγή Τσαλδάρη και την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος), και κατόπιν τους «ξαναπούλησε» για να επιβάλει μια δικτατορία με τον Μεταξά, αφήνοντας τους ίδιους εκτός νυμφώνος. Η αντιβενιζελική παράταξη ήταν ήδη διασπασμένη πριν από το 1936. Μετά την επιβολή της δικτατορίας, το Λαϊκό Κόμμα διασπάστηκε σε πολλά κομμάτια (το 1942, πέντε), ένα μόνον από τα οποία —αυτό υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη— παρέμενε φιλοβασιλικό.⁹ Τα υπόλοιπα, πεπεισμένα για την κακή πίστη του Γεωργίου, κινούνταν σε αντιβασιλική κατεύθυνση.

Στο πλαίσιο αυτό, ο πόλεμος και ειδικά η Κατοχή ήταν μία ακόμη αφορμή για εκδήλωση αμηχανίας από τις παλαιές πολιτικές δυνάμεις. Τον πόλεμο διαχειρίστηκε ο Μεταξάς, γενόμενος για πρώτη φορά στη ζωή του —συγκεκριμένα, στο τέλος της— δημοφιλής, ενώ οι πολιτικοί αρχηγοί, οι οποίοι φυσικά υποστήριζαν την εθνική προσπάθεια, έμειναν εκ νέου εκτός νυμφώνος.¹⁰ Και η αίσθηση ανημποριάς, ήδη έντονη από τα χρόνια της δικτατορίας, κατά μείζονα λόγο διέκρινε τη στάση των κομμάτων και κατά την Κατοχή, όταν, επιπλέον, οι πολιτικοί ηγέτες, άνθρωποι κατά κανόνα μεγάλης ηλικίας και μιας δραματικά διαφορετικής εποχής, θεώρησαν ότι δεν ήταν δουλειά των κομμάτων να οργανώσουν Αντίσταση ή παράνομα δίκτυα, τα οποία σε τελική ανάλυση δεν γνώριζαν πώς να συγκροτήσουν.¹¹ Είναι γεγονός ότι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος —αγώνας

⁸ Μ. Κούμας, «Ο “πολιτικός κόσμος” και το καθεστώς Μεταξά: στάσεις και αντίσταση, 1936-1939», στο: Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, 1936-1941* (Αθήνα, ΔΟΛ, 2010), σ. 103-125.

⁹ Βλ. σχετικές παρατηρήσεις στο Κ.Ε. Μπότσιοι, «Το πολιτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στις εκλογές του 1946», στο: Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946: σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας* (Αθήνα, Πατάκης — Ίδρυμα Κωνσταντίνου Μητσοτάκης, 2008), σ. 171-195.

¹⁰ Ας μην σοκαριστεί ο αναγνώστης από την επανειλημμένη χρήση της λέξης «νυμφώνος». Στην προδικτατορική (δηλαδή προ του 1967) ελληνική πολιτική σκηνή, η λέξη «παντρεύομαι» σήμαινε «υπουργοποιούμαι»—μετέχω στην εξουσία.

¹¹ Το γνωστότερο σχετικό κείμενο αναφοράς είναι το Ι.Α. Πετρόπουλος, «Τα ελληνικά παρα-

και εθνικός αλλά και πανανθρώπινος εναντίον του φασισμού— διέφερε ριζικά από τις προσλήψεις που είχαν σχηματίσει οι ηλικιωμένοι πολιτικοί ηγέτες που είχαν ήδη αποδειχθεί τόσο ανεπαρκείς την 3η Αυγούστου 1936...¹² Βέβαια, για να μην είμαστε άδικοι, ακόμη και στο πεδίο αυτό η σύγχρονη έρευνα καταδεικνύει ότι η εικόνα της πλήρους αδράνειας των παλαιών πολιτικών δυνάμεων κατά την Κατοχή δεν είναι απόλυτα ακριβής.¹³ Ωστόσο, το πρόβλημα ήταν ότι οι παλαιές πολιτικές δυνάμεις δεν εννοούσαν να αντιληφθούν τις ραγδαίες αλλαγές των καιρών. Αποκομμένες από την εξουσία και τις εξελίξεις, φορείς παρωχημένων προσλήψεων, οι παλαιές “μείζονες” πολιτικές δυνάμεις μετά την επιβολή της Κατοχής θεώρησαν ότι η Ελλάδα είχε ήδη κάνει το καθήκον της και απέμενε απλώς να περιμένει τη δίκαιη ανταμοιβή της μετά τη νίκη των Συμμάχων. Το χειρότερο: εξακολούθησαν να σκέφτονται με όρους Εθνικού Διχασμού και Πολιτειακού ζητήματος, και όχι με όρους ενός πολέμου εν εξελίξει. Τον Ιανουάριο του 1942 έφθασε στο Κάιρο επιστολή του Στυλιανού Γονατά, συναρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων, προς τη βρετανική κυβέρνηση. Η επιστολή, σύμφωνα με τον Γονατά, είχε εγκριθεί από ηγετικά πρόσωπα και άλλων κομμάτων (Θεμιστοκλή Σοφούλη, Γεώργιο Παπανδρέου, Γεώργιο Καφαντάρη, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Αλέξανδρο Μυλωνά, Δημήτριο Μάξιμο, Πέτρο και Περικλή Ράλλη, Ιωάννη –Τζων– Θεοτόκη και Ιωάννη Σοφιανόπουλο). Επισήμαινε ότι ο πολιτικός κόσμος δεν αναγνώριζε την Εξόριστη Κυβέρνηση υπό τον Εμμανουήλ Τσουδερό, την οποία θεωρούσε συνέχεια του καθεστώτος Μεταξά, και ότι μετά τον πόλεμο όφειλε να εγκαθιδρυθεί στην Ελλάδα αβασιλευτο καθεστώς. Στις 30 Μαρτίου 1942, εκπρόσωποι πολιτικών κομμάτων του βενιζελικού και του αντιβενιζελικού χώρου (όχι όμως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και το νεοϊδρυθέν ΕΑΜ) υπέγραψαν διακήρυξη που τασσόταν υπέρ του σχηματισμού οικουμενικής κυβέρνησης μετά την Απελευθέρωση και της διενέργειας δημοψηφίσματος για το Πολιτειακό, στο οποίο τα κόμματα αυτά δήλωναν ότι θα καταψήφιζαν τη μοναρχία.¹⁴ Ας σημειωθεί ότι εκείνες τις ώρες

δοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της Κατοχής», στο: Ι.Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1984), σ. 55-67.

¹² Η απόρριψη των παλαιών πολιτικών δυνάμεων με αναφορά στην 3η Αυγούστου, δηλαδή στην αδράνεια και αποτυχία τους πριν από την επιβολή της δικτατορίας, εμφανίζεται ρητά και με πολύ έντονο τρόπο σε άρθρο της εφημερίδας της ΠΕΑΝ: «Προς παλαιοκομματικούς», *Δόξα* 59, 27 Οκτωβρίου 1944.

¹³ Βλ. Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης: πολιτική βιογραφία* (Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2012)· Δ. Χουρμούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης: πολιτική βιογραφία* (Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2014).

¹⁴ Ζαούσης, *Οι δύο όχθες*, τ. Β' Ι, σ. 55.

οι Γερμανοί ήταν ακόμη μπροστά στη Μόσχα, μαίνονταν οι μάχες εναντίον του Ρόμμελ στη Βόρεια Αφρική, ενώ, τότε ακριβώς, στην Ελλάδα —την ίδια την Αθήνα— σημειώνονταν θάνατοι από τον κατοχικό λιμό και οι Βούλγαροι είχαν ήδη ξεδιπλώσει μια πολιτική στυγνής εθνοκάθαρσης στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Δεν θα πρέπει, ίσως, να προξενεί έκπληξη ότι τούτη η μονόπλευρη έμφαση στο αν θα γυρνούσε ο βασιλιάς —πολιτική προτεραιότητα περίπου γελοία υπό τις δεδομένες περιστάσεις, ελληνικές και διεθνείς— συνέβαλε καθοριστικά στην περιφρόνηση των Βρετανών απέναντι σε αυτές τις πολιτικές δυνάμεις, ενώ ο ίδιος ο πρωθυπουργός της Εξόριστης Κυβέρνησης, ο βενιζελικός (και κινηματίας το 1938 εναντίον του Μεταξά) Τσουδερός, κυριολεκτικά τραβούσε τα μαλλιά του.

Η ανάπτυξη της Αντίστασης, ειδικά της αθηναϊκής, σημειώθηκε, με άλλα λόγια, στο μείζον κενό που άφηνε στο πολιτικό σκηνικό και στην κοινωνική δράση αυτή η υπέρμετρη αβελτηρία των παλαιών πολιτικών δυνάμεων, η εμφανής αδυναμία τους να αντιληφθούν τη σπαρακτικότητα των εξελίξεων και η εμμονή τους σε ρήγματα που, στην καλύτερη περίπτωση, ήταν άσχετα με το διακύβευμα της μεγάλης εκείνης στιγμής. Δεν ήταν μόνον το ΕΑΜ που κάλυψε αυτό το κενό, όπως συχνά (και ανακριβώς) σημειώνει ένα τμήμα της βιβλιογραφίας. Ο σχηματισμός των αστικών αντιστασιακών δυνάμεων το 1941 και το 1942 είχε την ίδια λειτουργία· και επειδή ακριβώς τούτο δεν έγινε από “πάνω”, είτε με εντολές της κυβέρνησης είτε των κομμάτων ή ως μια προαποφασισμένη στρατιωτική τακτική, εξέφραζε ακριβώς την κινητοποίηση μιας πρώιμης (ίσως και διαμορφούμενης) κοινωνίας των πολιτών, που αισθάνθηκε υποχρεωμένη, όταν είδε το κράτος της αιχμάλωτο και την πατρίδα στα γόνατα να βγει μπροστά και να υπερασπιστεί τις βασικές επιλογές του αντιφασιστικού αγώνα και της εθνικής δικαίωσης. Στο πλαίσιο αυτό, οι αντιστασιακές δυνάμεις του αστικού χώρου μπόρεσαν, επίσης, να αναπτυχθούν πολύ πιο απελευθερωμένες από τα βαρίδια του παλαιού πολιτικού συστήματος και του μείζονος αντικειμένου του, δηλαδή του Εθνικού Διχασμού. Αναπτύχθηκαν αμφισβητώντας την αυτοαναφορικότητα του παλαιού πολιτικού συστήματος και του Διχασμού του. Η περιφρόνηση που δείχνει ο Γιώργος Παππάς στο ημερολόγιό του για τους παλαιούς πολιτικούς —και περισσότερο, μάλιστα, για τους παλαιούς Λαϊκούς που έθεταν Πολιτειακό ζήτημα, «προδίδοντας» τις παλαιές αρχές τους με κριτήριο τη συμμετοχή τους σε μια εξουσία που εκείνη τη στιγμή, αν μη τι άλλο, δεν υπήρχε— είναι ενδεικτική.

Η διαθέσιμη βιβλιογραφία για την Κατοχή στην Αθήνα αναφέρεται πρωτίστως στις ριζοσπαστικές φιλελεύθερες οργανώσεις που συγκροτήθηκαν γύρω από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γεώργιο Παπανδρέου και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, και από τις οποίες, πράγματι, προέκυψε ένα μεγάλο τμήμα

της μεταπολεμικής ηγεσίας της χώρας, ιδίως το καραμανλικό επιτελείο.¹⁵ Ωστόσο, υπήρχαν πρόσθετες κατηγορίες αντιστασιακών συσσωματώσεων ή «κύκλων»:¹⁶ ένας «φιλοβασιλικός» κύκλος πολιτικών οργανώσεων —για τον οποίο ο λόγος στο παρόν βιβλίο—, οργανώσεις στρατιωτικών (με κύρια τη Ρήλος-Αυλών-Νήσοι-PAN, βλ. παρακάτω) καθώς και οργανώσεις δολιοφθορών, κατασκοπείας και δικτύων διαφυγής. Οι τελευταίες συμπεριλάμβαναν ομάδες όπως οι «Απόλλων/Υΐβόννη» του Ιωάννη Πελτέκη, «Κόδρος» του Παναγιώτη Λυκουρέζου, «Μπουμπουλίνα» της Λέλας Καραγιάννη, 5-165 του Ρήγα Ρηγόπουλου, «Όμηρος» των συνταγματάρχων Στυλιανού Κιτριλάκη και Κωνσταντίνου Δόβα, «Αλίχη» και πολλές άλλες. Αυτές ήταν οι οργανώσεις που έδωσαν κυρίως τα πρότυπα της Αντίστασης στην πρώιμη μεταπολεμική μνήμη, και για τις οποίες εύστοχα θύμισε ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος τον όρο «Αόρατη Στρατιά».¹⁷ Όλες όμως αυτές οι οργανώσεις του μη-εαμικού χώρου —πολιτικές (συντηρητικές και φιλελεύθερες), στρατιωτικές, δολιοφθορών και κατασκοπείας— στελεχώθηκαν, κατά κανόνα, από ανθρώπους κατά πολύ νεότερους των ηγετών των παλαιών κομμάτων, στο κενό που άφηναν αυτοί και, σε μεγάλο βαθμό, αμφισβητώντας ή, στην καλύτερη περίπτωση, αγνοώντας τους.

Η ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ, Ο ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ ΚΑΙ Ο ΦΙΛΟΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Το ανά χείρας βιβλίο ομιλεί για την ομάδα των πολιτικών οργανώσεων του φιλοβασιλικού χώρου, και ειδικά για τη σημαντικότερη συσσωμάτωσή του, την Εθνική Δράση, της οποίας μέλος, και μάλιστα ιδρυτικό, ήταν ο Γιώργος Παππάς. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ τα περισσότερα βιβλία στην πρώιμη μεταπολεμική εποχή δημοσιεύθηκαν για τον δικό της «κύκλο» οργανώσεων, αυτός είναι ο λιγότερο ερευνημένος στις ημέρες μας. Το παρόν άρθρο δεν συνιστά μια ολοκληρωμένη μελέτη για το θέμα· αποπειράται να θέσει ένα πλαίσιο και να θυμίσει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της δράσης και των προσλήψεων αυτού του κύκλου της Αντίστασης.

¹⁵ Ευ. Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ – Πανελλήνιος Ένωσις Αγνοϊζομένων Νέων, 1941-1945* (Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2004)· ο ίδιος, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα, Πατάκης, 2010).

¹⁶ Για τις κατηγοριοποιήσεις αυτές, βλ. Χατζηβασιλείου, «Η επανέυρεση της πρωτεύουσας».

¹⁷ Κ. Σβολόπουλος, *Χαϊδάρι, 8 Σεπτεμβρίου 1944: η Αόρατη Στρατιά στο απόσπασμα* (Αθήνα, Πατάκης, 2002).

Η ομάδα των φιλοβασιλικών οργανώσεων περιλαμβάνει τη «ναυαρχίδα» της Εθνικής Δράσης, αλλά και άλλες συσσωματώσεις, όπως το Ελληνικό Αίμα και τη νεολαιίστικη οργάνωση Εθνικό Κομιτάτο, που προήλθε από τα δίκτυα της μεταξικής ΕΟΝ αλλά κινήθηκε σε άλλες κατευθύνσεις υπό την πίεση της Κατοχής. Η ίδια ομάδα ήταν επίσης στενά συνδεδεμένη με τις οργανώσεις δολιοφθορών και κατασκοπείας —τους “σαμποτέρ” και τους “ασυρματιστές”. Η βασική της πολιτική τοποθέτηση έναντι του πολέμου αλλά και των ελληνικών εξελίξεων μπορεί να ανευρεθεί στον «ιδρυτικό χάρτη» της Εθνικής Δράσης (βλ. εγγραφή ημερολογίου Γ. Παππά 9/11/1941), στο σημείο 4:

Η Οργάνωσις αναγνωρίζει ως φυσικούς ηγέτες του αγώνος, της Ελευθέρας Ελλάδος, τον Βασιλέα και την εκάστοτε Κυβέρνησίν του, ως ηγούμενους των δυνάμεων της αγωνιζομένης Ελλάδος παρά το πλευρό των Συμμάχων μας.

Η ομάδα αυτών των οργανώσεων βρισκόταν υπό την ηγεσία του Σπύρου Μαρκεζίνη. Στην πράξη, ο Μαρκεζίνης ήταν ο ηγέτης ή —αν προτιμά ο αναγνώστης— ο συντονιστής όλου αυτού του κύκλου οργανώσεων. Σε μια εποχή κατά την οποία ακόμη και τα κομμάτια του Λαϊκού Κόμματος είχαν στραφεί εναντίον του βασιλιά, αυτός ο ρόλος του Μαρκεζίνη, ως ηγέτη του βασικού φιλοβασιλικού πυλώνα στην κατεχόμενη Αθήνα, έμεινε στη μνήμη: μεταπολεμικά, ο Μαρκεζίνης αναγνωριζόταν ως ένας από τους βασικότερους συμμάχους-υποστηρικτές του βασιλιά Γεωργίου. Το 1946 ηγήθηκε της προσπάθειας για επιστροφή του Γεωργίου στην Ελλάδα.

Όπως και στον ριζοσπαστικό κύκλο της Αντίστασης, έτσι και στον φιλοβασιλικό, η διάκριση σε διαφορετικές οργανώσεις είναι, συχνά, μάλλον σχηματική. Στις συνθήκες της Κατοχής, όπως σημειώνει ο σημαντικότερος ειδικός της αθηναϊκής Αντίστασης, σημειωνόταν «μιά “επαλληλία” μελών και στελεχών» μεταξύ τους,¹⁸ δηλαδή πολλοί μετείχαν σε δύο ή και περισσότερες οργανώσεις ταυτόχρονα, και τα όρια μεταξύ τους δεν είναι τόσο ευδιάκριτα. Έτσι, ο Σπύρος Μαρκεζίνης ήταν μέλος του Ελληνικού Αίματος,¹⁹ καθώς και πολιτικός σύμβουλος της Εθνικής Δράσης που βρισκόταν υπό την ηγεσία του Παναγιώτη Σιφναίου.²⁰ Ο Αθανάσιος Καψάλης υπήρξε κατά τη διάρκεια της Κατοχής στέλεχος του Ελληνικού Αίματος, της Εθνικής Δράσης, του «Κόδρου», και

¹⁸ Ζαούσης, *Οι δύο όχθες*, τ. Β' I, σ. 65.

¹⁹ Ελληνικόν Αίμα, Ονομαστική κατάστασις μελών, στο Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, Αρχείο ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 33 «Ελληνικόν Αίμα».

²⁰ Σπ.Β. Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τ. Α' (Αθήνα, Πάπυρος, 1994), σ. 308-311.

έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στις ζυμώσεις λίγο πριν από την Απελευθέρωση. Ο στρατηγός Αλέξανδρος Παπάγος, επιφανής εκπρόσωπος των φιλοβασιλικών στο προ-μεταξικό στράτευμα, αρχιστράτηγος της Αλβανίας, διαθέτοντας τεράστιο κύρος στον κόσμο των αξιωματικών εκτός από ηγέτης της οργάνωσης Στρατιωτική Ιεραρχία έως τη σύλληψή του το καλοκαίρι του 1943, ήταν μέλος και της Εθνικής Δράσης.²¹

Η Εθνική Δράση προσπάθησε να επεκτείνει την επιρροή της και πέρα από την Αθήνα, οργανώνοντας ομάδες στρατιωτικών που θα έκαναν Αντίσταση στην Πελοπόννησο· τη θλιβερή ιστορία της βίαιης και αιματηρής καταστροφής αυτών των ομάδων από το ΕΑΜ, στην πρώτη φάση του Εμφυλίου Πολέμου, το 1943, προσέφερε ένα από τα σημαντικότερα μέλη της Εθνικής Δράσης, ο Χρήστος Ζαλοκώστας, στο (παλαιότερα) πασίγνωστο βιβλίο του.²² Παρά την αποτυχία της στην Πελοπόννησο, η οργάνωση ήταν μια από τις μεγαλύτερες του μη-εαμικού χώρου, με κλιμάκια σε διάφορες περιοχές της Αθήνας και της νότιας Ελλάδας, όπως προκύπτει από τις μεταπολεμικές καταστάσεις μελών της σε διάφορα σημεία της χώρας.²³ Ο ηγετικός ρόλος της Εθνικής Δράσης καταδεικνύεται από το ότι με δική της πρωτοβουλία συγκροτήθηκε στα τέλη του 1943 ο Πανελλήνιος Απελευθερωτικός Συνασπισμός (ΠΑΣ) που αποτέλεσε, τελικά, μια ομοσπονδία όλων των μη-εαμικών οργανώσεων, ενώ ο ίδιος ο Σιφναίος, ο αρχηγός της, μετέβη στη Μέση Ανατολή ως εκπρόσωπος των οργανώσεων του ΠΑΣ το 1944. Πέρα από τον κεντρικό πολιτικό ρόλο της, η Εθνική Δράση εξέδιδε την εφημερίδα *Μάχη*, καθώς και το περισσότερο επιμελημένο Ραδιοφωνικό Δελτίο της περιόδου της Κατοχής, τυπωμένο από τον Ιανουάριο του 1944, που προσέφερε στους πολίτες νέα από τους συμμαχικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς. Στην έκθεση που υπέβαλε μεταπολεμικά, η Εθνική Δράση έκανε ρητή αναφορά σε ένα άλλο στοιχείο που χαρακτήρισε τις οργανώσεις του μη-εαμικού χώρου: την ενεργό συμμετοχή πολλών γυναικών, αν και δεν εντοπίζεται συμμετοχή γυναίκας στα ηγετικά κλιμάκιά της. Κατά την Απελευθέρωση, τα (μικρά και ατελώς εξοπλισμένα) μαχητικά τμήματα της Εθνικής Δράσης, με εντολές του υποστράτηγου Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου, στρατιωτικού διοικητή Αθηνών διορισμένου από την κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, αναπτύχθηκαν στα ξενοδοχεία «Βικτώρια», «Ερμής»

²¹ Βλ. τις ονομαστικές καταστάσεις στο ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 27 και 33 «Ελληνικόν Αίμα», Φ. 25 «Εθνική Δράσις», Φ. 16 «Κόδρος», και τις πολλές αναφορές στο Χρ. Ζαλοκώστας, *Το χρονικό της σκλαβιάς* (Αθήνα, Εστία, χ.χρ./α' έκδ. 1949).

²² Ζαλοκώστας, *Το χρονικό της σκλαβιάς*.

²³ Βλ. τις σχετικές καταστάσεις για τομείς διαφόρων περιοχών στο ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 25 «Εθνική Δράσις».

και «Μέγα», στο κέντρο της Αθήνας. Εκεί τους βρήκαν τα Δεκεμβριανά.²⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Αύγουστο του 1944, ως εφημερίδα, σε πρώτη φάση, της Εθνικής Δράσης εκδόθηκε η *Ελευθερία*, υπό τον Πάνο Κόκκα, μέλος της οργάνωσης. Μεταπολεμικά, ο Κόκκας προτάθηκε από την Εθνική Δράση για παρασημοφόρηση με τον Πολεμικό Σταυρό Α΄ Τάξεως. Μετά το 1945 η *Ελευθερία* εξελίχθηκε στην κύρια εφημερίδα του κεντρικού πολιτικού χώρου.²⁵

Το Ελληνικό Αίμα των Κ. Βοβολίνη, Ι. Μήλιου και Λ. Πηνιάτογλου ήταν περισσότερο προσανατολισμένο στην προπαγάνδα και τη διαφώτιση —διεκδικούσε ρόλους περισσότερο στο πεδίο της διανοήσης. Ο Αχιλλέας Κύρου, εκδότης της εφημερίδας *Εστία*, πρώην βενιζελικός αλλά ήδη υποστηρικτής του βασιλιά Γεωργίου, υπήρξε σημαντικό στέλεχος της οργάνωσης. Το Ελληνικό Αίμα εξέδιδε την ομώνυμη εφημερίδα, που υπήρξε το πιο επιμελημένο παράνομο δημοσιογραφικό έντυπο της Αντίστασης, καθώς και τα περίφημα φυλλάδια των Εκδόσεων Ελληνικού Αίματος, γραμμένα από τον διπλωμάτη Αλέξη Κύρου, τον Κωνσταντίνο Βοβολίνη, τον Λάζαρο Πηνιάτογλου, τον Ιωάννη Μήλιο, τον Αχιλλέα Κύρου και τον Χρήστο Ζαλοκώστα. Ο Παναγιώτης Λυκουρέζος ήταν μέλος του Ελληνικού Αίματος και ηγήθηκε της οργάνωσης «Κόδρος», στην οποία μετείχε και ο αδελφός του, Πausανίας.²⁶ Ο Αχιλλέας Κύρου απηύθυνε σημαντικές εκθέσεις και στην εξόριστη κυβέρνηση, ενώ αναφέρεται και ως «βασικός συνεργάτης» του Εθνικού Κομιτάτου των Γ. Βήχου και Ι. Ζαχαράκη.²⁷

Οι φιλοβασιλικές οργανώσεις δεν αυτοαποκαλούνταν έτσι. Έδιναν έμφαση

²⁴ Για την Εθνική Δράση, βλ. επίσης, «Συνοπτική Έκθεση Εθνικής Δράσεως», χ.η., στο Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης* [στο εξής: ΑΕΑ], τ. 7 (Αθήνα, ΔΙΣ, 1998), σ. 395-400.

²⁵ Εθνική Δράσις, Ονομαστική κατάστασις μελών, ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 25 «Εθνική Δράσις». Ενδεικτική πάντως μιας διαφοροποίησης του Κόκκα από την οργάνωση στο τελευταίο στάδιο της δράσης της είναι η καταχώρηση της δράσης του στις καταστάσεις έως τις 16 Οκτωβρίου 1944 (δηλαδή την απελευθέρωση των Αθηνών) ενώ για τα περισσότερα μέλη η συναφής ιδιότητα τερματίζεται στις 12 Μαρτίου 1945 με τη διάλυσή της. Βλ. επίσης Εθνική Δράσις, Ονομαστική κατάστασις αγωνιστών προτεινομένων δια τον Πολεμικό Σταυρόν Α΄ Τάξεως, 19 Μαρτίου 1953, ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 25 «Εθνική Δράσις».

²⁶ Βλ. Έκθεση Ελληνικού Αίματος, 16 Φεβρουαρίου 1949, στο ΑΕΑ, τ. 7, σ. 157-164 —η έκθεση υπογράφεται από τους Κ. Βοβολίνη και Ι. Μήλιο, καθώς ο τρίτος αρχηγός της οργάνωσης, Λ. Πηνιάτογλου, απεβίωσε το 1945· Ελληνικόν Αίμα, Ονομαστική κατάστασις μελών, στο ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 27 «Ελληνικόν Αίμα». Βλ. επίσης Ζαλοκώστας, *Το χρονικό της σκλαβιάς*, σ. 303· Π. Λυκουρέζος, *Κόδρος: χρονικό από την Εθνική Αντίσταση* (Αθήνα, χ.χρ.), σ. 203. Στο βιβλίο που εξέδωσε το 1945, ο Αχιλλέας Κύρου δεν ανέλυσε την ιστορία των οργάνωσεων, αλλά έκανε αναφορά στη δράση πολλών από τα επιφανή πρόσωπα και τους μάρτυρές τους: Α. Α. Κύρου, *Σκλαβωμένοι Νικηταί* (Αθήνα, Αετός, 1945).

²⁷ Εθνικό Κομιτάτο, Ονομαστική κατάστασις μελών, ΔΕΠΑΘΑ, Φ. 42 «Εθνικό Κομιτάτο».

κυρίως στην έννοια της πολιτειακής νομιμότητας και επιζητούσαν τη συνέχεια του αγώνα υπό την ηγεσία του βασιλιά Γεωργίου. Σημείωναν ότι ο βασιλιάς ήταν ο πλέον γνωστός εκπρόσωπος της Ελλάδας στο συμμαχικό στρατόπεδο και επομένως ήταν απαραίτητος για την προσπάθεια της χώρας να ικανοποιήσει τις διεκδικήσεις της μετά τον πόλεμο. Η δράση τους γινόταν πολύ ευκολότερη από το γεγονός ότι το δωσιλογικό κράτος και οι κυβερνήσεις συνεργασίας με τους κατακτητές —ακριβώς επειδή ο Γεώργιος και η επίσημη Ελλάδα συνέχιζαν τον πόλεμο εναντίον των Γερμανοϊταλών— προέβαλαν έναν ένθερμο αντιμοναρχισμό και ισχυρίζονταν ότι συγκροτούσαν την ψευδεπίγραφη «Ελληνική Πολιτεία». Στο ημερολόγιο του Γ. Παππά φαίνεται η βαθιά ενόχλησή του από το αντιβασιλικό άρθρο «Σιώπα Γεώργιε» —περίφημο εκείνη την εποχή και στα μεταπολεμικά χρόνια— που δημοσίευσε ο δωσίλογος «υπουργός» Οικονομικών Σωτήριος Γκοτζαμάνης εναντίον του βασιλιά.²⁸

Πάντως, και ο όρος «φιλοβασιλικός χώρος» θα πρέπει να εξηγηθεί. Δεν ήταν κατ' ανάγκην άνθρωποι του Λαϊκού Κόμματος —ακριβώς το αντίθετο, καθώς τα κομμάτια του παλαιού Λαϊκού Κόμματος ήταν πλέον αντιβασιλικά, και επομένως η κινητοποίηση των ανθρώπων της Εθνικής Δράσης γινόταν σε αντίθεση και με αυτούς τους πολιτικούς. Επρόκειτο για κάτι πολύ πιο περίπλοκο. Η ανεπάρκεια των παλαιών πολιτικών δυνάμεων, ο θάνατος —στοιχείο καταλυτικό— του ίδιου του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1936, η φυσική τάση πολλών ανθρώπων για αποδοχή της θεσμικής ηγεσίας της χώρας σε συνθήκες πολέμου, η διενέργεια υπό την ηγεσία του Γεωργίου Β' ενός νικηφόρου πολέμου στην Αλβανία, η συνέχιση του αγώνα στο πλευρό των Συμμάχων, αλλά και η προφανής γελοιότητα του να σκέφτονται άλλοι απλώς και μόνον να θέσουν το Πολιτειακό ζήτημα, όταν καίγεται ο κόσμος γύρω σου, οι Γερμανοί φτάνουν στη Μόσχα και οι νεκροί της πείνας δεν μπορούν να μετρηθούν στην Αθήνα, είχαν προκαλέσει πολλαπλά ρήγματα στις παλαιότερες πολιτικές ταυτότητες. Από το 1936 (ιδίως τον θάνατο του Βενιζέλου) και μετά, πολλοί άνθρωποι που ξεκίνησαν από τον βενιζελικό χώρο προσέγγισαν τον βασιλιά Γεώργιο και μετά το 1941 θεώρησαν φυσικό να αποδεχθούν τη συνέχιση του πολέμου υπό τη δική του ηγεσία. Ο συγγραφέας του ανά χειράς ημερολογίου, ο Γιώργος Παππάς, ήταν ένας από αυτούς. Η κινητοποίηση των μαχητών της Αντίστασης, ιδίως στην Αθήνα, εμφορείτο από την αντίληψη (που έδωσε και το όνομα της πρώτης αντιστασιακής οργάνωσης στην πρωτεύουσα, της «Στρατιάς Σκλαβωμένων Νικητών») ότι συνέχιζαν τον νικηφόρο αγώνα της Αλβανίας σε μια θέση που θεωρούσαν περίπου αυτονόητη, δηλαδή στο πλευρό της νόμιμης κυβέρνησης,

²⁸ Βλ. σχετικά Ι.Δ. Μιχαηλίδης, *Σωτήριος Γκοτζαμάνης: ο άνθρωπος, ο πολιτικός, ο μύθος* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2001), σ. 71-72· το κείμενό του «Σιώπα Γεώργιε», σ. 137-140.

της αναγνωρισμένης από τους Συμμάχους. Έτσι, τα μέλη των οργανώσεων τούτων δεν προέτασαν το Πολιτειακό, με την έννοια ότι το θεωρούσαν ένα στοιχείο διασπαστικό την ώρα ενός εν εξελίξει αγώνα. Πολλά από τα μέλη αυτών των οργανώσεων προέρχονταν από τον βενιζελογενή χώρο, και αρκετοί επέστρεψαν σε αυτόν μετά τον πόλεμο —απτό παράδειγμα, ο Πελτέκης του «Απόλλωνα», που υπηρέτησε ως υπουργός στην πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη και του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ή ο Πάνος Κόκκας, ο εκδότης της πλέον μαχητικής εφημερίδας του Κέντρου στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Ούτε όμως και η υποστήριξη προς τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ και την εξόριστη κυβέρνηση —δηλαδή η έμφαση στην έννοια της πολιτειακής νομιμότητας— συνεπαγόταν πως οι οργανώσεις αυτές προσανατολιζόνταν σε μια απλή «επιστροφή» στην προπολεμική πολιτική κατάσταση· ποτέ οι μαχητές ενός παγκόσμιου πολέμου δεν αρκούνται σε κάτι τέτοιο. Νεότεροι άνθρωποι, κουρασμένοι από τη διαρκή ανακύκλωση του Πολιτειακού, αμφισβητούσαν έμπρακτα το παλαιό πολιτικό σύστημα και τον Εθνικό Διχασμό όχι απλώς στο συμβολικό πεδίο της μορφής του πολιτεύματος, αλλά και στην ουσία της πολιτικής πρότασης. Επρόκειτο για ανθρώπους που, παρά τις περισσότερο συντηρητικές τους προδιαθέσεις στο Πολιτειακό, τάσσονταν υπέρ της εκτεταμένης μεταρρύθμισης στην οικονομία, επιζητούσαν μια γενναία μεταρρύθμιση της πολιτικής πράξης στη μεταπολεμική εποχή, ενώ χρησιμοποιούσαν τη δημοτική στις εφημερίδες, τα φυλλάδια και τις προκηρύξεις τους. Οι οργανώσεις αυτές αποτέλεσαν το πεδίο στο οποίο σφυρηλατήθηκε αυτό που μεταπολεμικά εμφανίστηκε ως «ομάδα Μαρκεζίνη» μέσα στον Ελληνικό Συναγερμό του Αλεξάνδρου Παπάγου και συγκρότησε το οικονομικό επιτελείο του κόμματος, το οποίο, με την υποτίμηση του νομίσματος και τα συνοδευτικά διαρθρωτικά μέτρα του πρώτου εξαμήνου του 1953, έθεσε οριστικά τέλος στην οικονομική και την κοινωνική κρίση που μάστιζε τη χώρα από το 1922 και την έβαλε σε τροχιά ανάπτυξης, ξεκινώντας τη μεγάλη πορεία της για ένταξη στον ανεπτυγμένο κόσμο και την Ευρώπη. Πράγματι, τα μέλη της μεταγενέστερης «ομάδας Μαρκεζίνη» εμφανίζονται στις δύο οργανώσεις της Κατοχής που συντόνιζε αυτός. Το 1952-1954, στην κυβέρνηση Παπάγου, η «ομάδα Μαρκεζίνη» αποτελείτο από τον Π. Σιφναίο, υπουργό Προεδρίας, τον Πausανία Λυκουρέζο, υπουργό Εσωτερικών, τον Κωνσταντίνο Παπαγιάννη, υπουργό Οικονομικών (που κατά την Κατοχή είχε διατελέσει μέλος του Ελληνικού Αίματος), τον Αθανάσιο Καψάλη, υπουργό Εμπορίου, ενώ υποστηριζόταν από την εφημερίδα *Εστία*, που εξακολούθησε να ενισχύει την «ομάδα Μαρκεζίνη» και μετά την αποχώρησή της από τον Ελληνικό Συναγερμό και την επανασυγκρότησή της, στις αρχές του 1955, ως το Κόμμα των Προοδευτικών. Ο Αλέξης Κύρου επίσης ανήλθε και έπεσε πα-

ράλληλα με την «ομάδα Μαρκεζίνη» στις τάξεις του Συναγερμού. Στα ημιτελή απομνημονεύματά του, ο Αλέξης Κύρου απέδωσε την απόφαση του Παπάγου να του αναθέσει τη γενική διεύθυνση του Υπουργείου των Εξωτερικών, στη «στενωπάτη» επαφή που είχαν από τα χρόνια της Κατοχής,²⁹ ακριβώς μέσα στο δίκτυο αυτού του κύκλου των οργανώσεων. Ως πολιτικός φίλος του Μαρκεζίνη, απομακρύνθηκε από τη γενική διεύθυνση του Υπουργείου των Εξωτερικών στα τέλη του 1954, στιγμή που όχι μόνον χάθηκε η προσφυγή της Ελλάδας στον ΟΗΕ για το Κυπριακό, την οποία είχε υποστηρίξει, αλλά και που αποχώρησε οριστικά από τον Συναγερμό η «ομάδα Μαρκεζίνη». Ο Χρήστος Ζαλοκώστας υπήρξε βασικός συνεργάτης του Μαρκεζίνη κατά την προετοιμασία της επιστροφής του Γεωργίου το 1946, εντάχθηκε στο Νέον Κόμμα που ίδρυσε ο Μαρκεζίνης το 1947, υπήρξε βουλευτής και μέλος της «ομάδας Μαρκεζίνη» στον Συναγερμό το 1952-1955 και κατόπιν τον ακολούθησε στο Κόμμα των Προοδευτικών. Ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης (του Ελληνικού Αίματος της κατοχικής περιόδου) υπήρξε βουλευτής του Συναγερμού του Παπάγου και μέλος της «ομάδας Μαρκεζίνη», την οποία ακολούθησε όταν αυτή συγκρότησε το 1955 το Κόμμα των Προοδευτικών. Έτσι, τα δίκτυα της αθηναϊκής Αντίστασης έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση αυτού του επιτελείου —ενός από τα σημαντικότερα της μεταπολεμικής Ελλάδας, που διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη της χώρας—, όπως ακριβώς έπαιξαν όμοια κομβικό ρόλο στη συγκρότηση αυτού που (αργότερα) έγινε το καραμανλικό επιτελείο των ριζοσπαστών.

Με άλλα λόγια, η Κατοχή και το κενό που άφηναν τα παλαιά κόμματα με τις παρωχημένες στρατηγικές τους έδωσε τη δυνατότητα σε άλλες δυνάμεις —ας τις αποκαλέσουμε σχηματικά: περισσότερο ανανεωτικές— του αστικού κόσμου να περάσουν μπροστά. Αυτές οι δυνάμεις συνεθλίβησαν κατά τη δεκαετία του 1940, στη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, επανήλθαν όμως στο προσκήνιο και προκάλεσαν την ανάκαμψη της δεκαετίας του 1950. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και στις ριζοσπαστικές οργανώσεις, όπου προτασσόταν η μεταπολεμική αβασίλευτη δημοκρατία, το ζήτημα αυτό δεν αναδεικνυόταν σε μοναδικό κριτήριο για την πολιτική δράση. Και για εκείνες, αυτό που προείχε ήταν η αντίσταση στον κατακτητή ως πατριωτικό καθήκον, η μεταπολεμική ανάπτυξη και η ένταξη στη Δύση, όχι οι ακαμψίες του Πολιτειακού.

Από εκεί και πέρα, όμως, το φαινόμενο της αθηναϊκής Αντίστασης πρέπει να τεθεί στη δική του ιστορική προοπτική. Οι αντιστασιακές οργανώσεις στην Αθήνα του 1941-1944 δεν ήταν πολιτικά κόμματα. Μπορεί στις τάξεις τους

²⁹ Αλ.Αδ. Κύρου, *Όνειρα και πραγματικότητα: χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)* (Αθήνα, χ.ε., 1972), σ. 369.

—και όχι απαραίτητα ως εξαρχής σκοπούμενο αποτέλεσμα— να αναπτύχθηκαν δίκτυα και ομάδες που διεκδίκησαν μεταπολεμικά διακριτούς πολιτικούς ρόλους. Ωστόσο, το 1941-1944 το μείζον κίνητρο των μελών τους ήταν ο πατριωτισμός και η ανάγκη για συνέχιση του αγώνα της Αλβανίας και για υπεράσπιση του έθνους που είχε πέσει άδικα από την επίθεση του 1941. Έτσι, οι οργανώσεις αυτές δεν στελεχώνονταν από ανθρώπους με κατ' ανάγκην όμοιες πολιτικές πεποιθήσεις, ούτε και η συμμετοχή σε συγκεκριμένες οργανώσεις προδίκαιζε τη μεταπολεμική πολιτική πορεία των μελών τους. Με τον τρόπο αυτόν, στις φιλοβασιλικές οργανώσεις υπάρχουν άνθρωποι του μεταπολεμικού Κέντρου (π.χ. Ι. Πελτέκης, Π. Κόκκας) έστω και αν τούτες οι οργανώσεις υπήρξαν η μήτρα από την οποία προέκυψε η «ομάδα Μαρκεζίνη». Ανάλογα παραδείγματα μπορούν να επισημανθούν σε όλες σχεδόν τις αστικές αντιστασιακές οργανώσεις. Η πολυμορφία της κοινωνικής ζύμωσης της Κατοχής δεν πρέπει να λησμονείται.

Η ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ, ΟΙ ΒΡΕΤΑΝΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΕΑΜ

Το γεγονός ότι η Εθνική Δράση και ο κύκλος της υποστήριζαν τον Γεώργιο Β' και την κυβέρνησή του, τους οποίους επίσης υποστήριζαν οι Βρετανοί, δεν θα πρέπει να οδηγήσει στο βεβιασμένο συμπέρασμα, είτε ότι αποτελούσαν «ανθρώπους των Βρετανών», είτε ότι διέθεταν κάποια προνομιακή σχέση με αυτούς. Η σχετική έρευνα έχει καταδείξει ότι τα πράγματα ήταν πολύ πιο περίπλοκα. Οι Βρετανοί κράτησαν ζηλότυπα τον επιχειρησιακό έλεγχο της Αντίστασης και δεν επέτρεψαν στην εξόριστη κυβέρνηση να αναπτύξει τους δικούς της διαύλους με τις φίλιες δυνάμεις στην κατεχόμενη χώρα, ενώ η προσπάθεια της εξόριστης κυβέρνησης να συγκροτήσει τέτοιους δικούς της διαύλους με την αποστολή του Ι. Τσιγάντε υπό την επίβλεψη του Κανελλόπουλου ως υπουργού Εθνικής Αμύνης απέτυχε καθώς ο Τσιγάντες σκοτώθηκε στις αρχές του 1943.³⁰ Εξάλλου, οι Βρετανοί ενδιαφέρονταν πολύ λιγότερο για τη μορφή της

³⁰ Η πιο αξιόλογη έρευνα των βρετανικών δικτύων είναι αυτή στο Π. Μακρής-Στάικος, «Ο Άγγλος Πρόξενος»: ο υποπλοίαρχος Noël C. Rees και οι βρετανικές μυστικές υπηρεσίες. Ελλάδα - Μέση Ανατολή, 1939-1944 (Αθήνα, Ωκεανίδα, 2011). Το ζήτημα έχει μελετηθεί και στο Θ.Δ. Σαμπατακάκης, «Οι βρετανικές υπηρεσίες κατά την περίοδο του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου στην Ελλάδα» (διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2003)· βλ. ο ίδιος, Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα: η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939-1944) (Αθήνα, Φιλίστωρ, 2006). Για την έλλειψη απευθείας επαφής της εξόριστης κυβέρνησης με την κατεχόμενη χώρα, βλ. P. Papastratis, *British Foreign Policy Towards Greece During the Second World War* (Cambridge, Cambridge University Press,

γεωγραφικά αστικής και πολιτικής (πρωτίστως) Αντίστασης που εκπροσωπούσε η Εθνική Δράση και πολύ περισσότερο για την άμεση συγκρότηση ανταρτικών/στρατιωτικών ομάδων που θα χτυπούσαν τους Γερμανοϊταλούς και θα τους ανάγκαζαν να δεσμεύσουν στρατεύματα στην Ελλάδα, τα οποία θα απέσυραν από τα μέτωπα του πολέμου.³¹ Έτσι, η Εθνική Δράση διέθετε επαφή και επικοινωνία με την εξόριστη κυβέρνηση—απτή ένδειξη, η αποστολή πολλών αναφορών από την κατεχόμενη Αθήνα προς την κυβέρνηση, όπως διαφαίνεται και στο δημοσιευμένο Αρχείο του Ε. Τσουδερού— αλλά μάλλον ελάχιστη με τους Βρετανούς. Βέβαια, με το βρετανικό Στρατηγείο διέθεταν επαφή αρκετές από τις οργανώσεις δολιοφθορών και διαφυγής, με τις οποίες είχε επικοινωνία η Εθνική Δράση· αλλά τούτο ήταν μια πολύ έμμεση σχέση, και πάντως δεν σήμαινε ότι η ίδια η οργάνωση επικοινωνούσε με τους πανίσχυρους Βρετανούς. Η συμπεριφορά των Βρετανών έναντι του ίδιου του Γ. Παππά, όπως καταγράφεται στο ημερολόγιο, είναι ενδεικτική.

Με αυτά τα δεδομένα, οι άνθρωποι της Εθνικής Δράσης, ενώ φυσικά συντάσσονταν με τη Βρετανία στον μεγάλο αγώνα κατά του φασισμού, σύντομα ανέπτυξαν έντονη δυσφορία για τη στάση της και την αδυναμία άμεσης επικοινωνίας (δηλαδή χωρίς τη χρήση ενδιάμεσων βρετανικών διαύλων) με την εξόριστη κυβέρνηση (βλ. π.χ. την εγγραφή του Γ. Παππά στις 8/11/1942: «Καλό θα είναι να έχουμε μια άμεση επαφή με την Ελληνική Κυβέρνηση. Ο Λυκουρέζος [του «Κόδρου»] και οι άλλοι επικοινωνούν μόνο με αγγλικές υπηρεσίες»). Θεωρούσαν, αφενός, ότι οι βρετανικές στρατιωτικές και πολιτικές αρχές αγνοούσαν τη δική τους ύπαρξη και προσπάθεια. Και αφετέρου, δυσφορούσαν έντονα για το γεγονός ότι, προσπαθώντας να ενισχύσουν την αντάρτικη δράση ανεξαρτήτως παράπλευρων συνεπειών, οι Βρετανοί—και ειδικά η μάλλον αριστερόστροφη Special Operations Executive (SOE)—είχαν βοηθήσει υπέρμετρα το ΕΑΜ, τόσο με χρήματα όσο και με εφόδια. Με άλλα λόγια, αυτός ο χώρος, κατά τη διάρκεια της Κατοχής και ιδίως από το 1942-1943, έψεγε τους Βρετανούς επειδή ενίσχυαν το ΕΑΜ. Ο ηγέτης της Εθνικής Δράσης, Π. Σιφναίος, τους το είπε και ευθέως.³² Η ίδια ακριβώς κριτική για

1984)· Α. Διδάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων, 1941-44* (Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1992)· Ευ. Χατζηβασιλείου, «Οι εξόριστες κυβερνήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ' (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000), σ. 72-86.

³¹ Σχετικές παρατηρήσεις, στο Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ*, σ. 59-61.

³² Σιφναίος προς Βρετανό πρέσβη [R. Leeper], Κάιρο, 8 Απριλίου 1944, στο Εμμ.Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο, 1941-1944* (στο εξής: *Αρχείο Τσουδερού*), τ. Γ'2 (Αθήνα, Φυτράκης, 1990), σ. 1163-1166. Βλ. ενδεικτικά και τις πάμπολλες αναφορές στο περισσότερο περιγραφικό αυτής της αντίληψης έργο Ζαλοκώστας, *Το χρονικό της σκλαβιάς*, σ. 105-110, 192-201 και αλλού.

παράλειψη των Βρετανών να ενισχύσουν τις μη-εαμικές οργανώσεις περιέχεται σε μνημόνιο προς τον Τσώρτσιλ που υπέβαλε ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος Β'.³³ Κατά την άποψη αυτού του πολιτικού χώρου, με τα Δεκεμβριανά το Λονδίνο απλώς «αποκατέστησε» το προγενέστερο λάθος του και εξουδετέρωσε —και πάλι, μόνον προσωρινά— τον κίνδυνο από το ΕΑΜ, τον οποίο είχε το ίδιο «δημιουργήσει». Αυτό το στοιχείο είναι επίσης πολύ έντονο στο ημερολόγιο του Γ. Παππά. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σχετική έρευνα έχει μάλλον επιβεβαιώσει τη βρετανική στήριξη στο ΕΑΜ στην πρώιμη φάση της Κατοχής, πριν από τη γενική επίθεση του ΕΑΜ εναντίον όλων των άλλων αντιστασιακών δυνάμεων, το φθινόπωρο του 1943,³⁴ ενώ ακόμη και ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας, ο Άντονι Ήντεν, εξέφρασε ανάλογες απόψεις στην τελευταία φάση της Κατοχής.³⁵ Σε κάθε περίπτωση, ο αναγνώστης θα πρέπει να συνυπολογίσει την πίεση που αισθάνονταν οι ίδιες οι μη-εαμικές οργανώσεις (ειδικά μετά την έκρηξη του κατοχικού Εμφυλίου Πολέμου το 1943), αλλά και το γεγονός ότι οι Βρετανοί συχνά ενεργούσαν χωρίς επαρκή γνώση των ελληνικών δεδομένων —και πάντως πάντοτε ενεργούσαν με κριτήριο το βρετανικό εθνικό συμφέρον (το οποίο κατά την άποψή τους επέβαλε την άμεση οργάνωση αντάρτικου ανεξαρτήτως άλλων συνεπειών) και όχι το ελληνικό. Αυτό είναι ένας μόνιμος κατευθυντήριος άξονας στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων.

Οι σχέσεις της Εθνικής Δράσης με τον κομμουνιστικό χώρο και το ΕΑΜ σχετίζονται άμεσα με τον κατοχικό Εμφύλιο Πόλεμο και αποτέλεσαν τμήμα του. Μάλιστα, για ένα μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας, ακόμη αποτελούν...

Πολίτες πιο συντηρητικών προδιαθέσεων, οι άνθρωποι που έμελλαν να στελεχώσουν την Εθνική Δράση ήταν εξ αρχής ιδιαίτερα δύσπιστοι απέναντι στους κομμουνιστές, μεταξύ άλλων και επειδή κατά την αρχική περίοδο της Κατοχής —τους πρώτους μήνες της έως τον Ιούνιο του 1941— η Σοβιετική Ένωση είχε φιλικές σχέσεις με τη Γερμανία μέσω του Συμφώνου Ρίμπεντροπ - Μολότωφ από τον Αύγουστο 1939. Ο ίδιος ο Γ. Παππάς αποτυπώνει, μετά την πτώση της Ελλάδας το 1941, μια προσπάθεια προσέγγισης γνωστού του κομμουνιστή (με την προφανή ελπίδα να μπορέσουν οι άπειροι αστοί να εκμεταλλευθούν την πείρα των κομμουνιστών στην παράνομη δράση), η οποία όμως δεν κατέληξε

³³ Βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου — Πρ. Παπασπράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων, 1940-1944: από τα έγγραφα του βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, Foreign Office 371, τ. Β'* (Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2003), σ. 125-126.

³⁴ Βλ. Γ.Ο. Ιατριδής, «Η πολιτικοποίηση της ελληνικής Αντίστασης, 1941-1943», στο: Β.Κ. Γούναρης — Στ.Ν. Καλύβας — Ι.Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος* (Αθήνα, Πατάκης, 2010), σ. 254-276.

³⁵ Βλ. το παράθεμα στο Μακρή-Στάικος, «Ο Άγγλος Πρόξενος», σ. 723.

πουθενά. Η καταγραφή είναι έντιμη και αποδίδει μια ρεαλιστική εικόνα της στάσης και των τελευταίων εκείνες τις ώρες, ειδικά το επιχείρημα ότι, με τη Σοβιετική Ένωση εκτός του πολέμου, θα αλληλοεξοντώνονταν οι «αντιδραστικές» δυνάμεις, ώστε να επικρατήσει τελικά η «πατρίδα των εργατών». Συνεργασία των δύο χώρων δεν υπήρξε και οι σχέσεις τους μετά την ίδρυση του ΕΑΜ υπήρξαν ανταγωνιστικές. Όπως φαίνεται από το ημερολόγιο του Γ. Παππά, ο δικός του πολιτικός χώρος πολύ νωρίς θεώρησε δεδομένο πως το ΕΑΜ αποσκοπούσε στη βίαιη κατάληψη της εξουσίας —ήδη από τα τέλη του 1942, κατά το ημερολόγιο του Παππά, και πιο πριν το ίδιο το ΚΚΕ και το ΕΑΜ σκεφτούν κάτι τέτοιο, όπως αναλύει η σύγχρονη βιβλιογραφία.³⁶ Σύντομα, οι σχέσεις έγιναν αβυσσαλέα κακές, καθώς το ΕΑΜ επιτέθηκε και διέλυσε τις αντάρτικες ομάδες των αξιωματικών που προσπαθούσε η Εθνική Δράση να συγκροτήσει στην Πελοπόννησο. Η έναρξη του κατοχικού Εμφυλίου Πολέμου τον Οκτώβριο του 1943 με την επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον όλων των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων, σηματοδότησε την πλήρη διάρρηξη των σχέσεών τους. Η Εθνική Δράση έπαιξε βασικό ρόλο στη συγκρότηση του ΠΑΣ, που αποτέλεσε πρακτικά ένα αντι-εαμικό μέτωπο. Είναι ενδιαφέρον ότι στο μέτωπο αυτό αρχικά αρνήθηκαν να συνταχθούν οι πιο ριζοσπαστικές φιλελεύθερες οργανώσεις, όπως η ΠΕΑΝ, η Ιερή Ταξιαρχία, η ΛΑΕ, παρά το ότι ήδη και αυτές στοχοποιούνταν από το ΕΑΜ. Ωστόσο, μετά τη γενίκευση της επίθεσης του ΕΑΜ εναντίον όλων —και κυρίως μετά τη δολοφονία του Κίτσου Μαλτέζου τον Φεβρουάριο του 1944, γεγονός που συγκλόνισε την αντιστασιακή Αθήνα και τελικά φόβισε τους ίδιους τους ριζοσπάστες ότι το ΕΑΜ θα επιζητούσε τη φυσική, όχι μόνον την ηθική τους εξόντωση— και αυτές οι οργανώσεις προσχώρησαν στον ΠΑΣ.³⁷ Αν όμως ο ΠΑΣ υπήρξε ένα σημαντικό βήμα στην ενοποίηση του μη-εαμικού χώρου και η Εθνική Δράση η κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία του, και εφόσον ήταν ο ΠΑΣ αυτός που απέστειλε τον Σιφναίο (δηλαδή τον αρχηγό της Εθνικής Δράσης) ως εκπρόσωπο των οργανώσεών του στη Μέση Ανατολή το 1944 αναβιβάζοντας τον ρόλο της συγκεκριμένης οργάνωσης, είναι δύσκολο να μην παρατηρηθεί ότι η ίδια η πολιτική του ΕΑΜ ήταν αυτή που τελικά αναβάθμισε την Εθνική Δράση και τον κύκλο της. Η ένωση των μη-εαμικών δυνάμεων υπήρξε μια δύσκολη πορεία που τελικά επιβλήθηκε στις απρόθυμες μη-εαμικές ομάδες από το ίδιο

³⁶ Βλ. την ανάλυση στο Στ.Ν. Καλύβας — Ν. Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη: 23 Ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο* (Αθήνα, Μεταίχμιο, 2015), σ. 297-309.

³⁷ Βλ. Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ*, σ. 214-232. Για την ίδρυση του ΠΑΣ, βλ. επίσης Σημείωμα (ανυπόγραφο — πιθανότατα από μέλος της Εθνικής Δράσης), 30 Δεκεμβρίου 1943, *Αρχειό Τσουδερού*, τ. Γ'2, σ. 880-891.

το ΕΑΜ και τη δική του επιθετικότητα. Αν ο Μαρκεζίνης «κατασκευάστηκε» ως ηγετική προσωπικότητα μέσα στην Κατοχή, ήταν το ΕΑΜ, πάνω από όλα, αυτό που τον κατασκεύασε και τον επέβαλε στις υπόλοιπες, απρόθυμες αστικές οργανώσεις...

Από την άλλη πλευρά, η εχθρότητα του ΕΑΜ προς την Εθνική Δράση ήταν έντονη και απόλυτη. Δεν ήταν μόνον η βίαιη και αιματηρή διάλυση των αντάρτικων δυνάμεων της τελευταίας στην Πελοπόννησο. Από το καλοκαίρι του 1943, το ΕΑΜ κατήγγειλε μονίμως όλες τις άλλες οργανώσεις, ακόμη και τις πιο ριζοσπαστικές όπως την ΠΕΑΝ και την Ιερή Ταξιαρχία, ως δωσιλογικές και επομένως απειλούσε να τις εξοντώσει ως προδοτικές. Για να δοθούν ορισμένα μόνον ενδεικτικά παραδείγματα, στα μέσα του Σεπτεμβρίου 1943, σε ένα άρθρο με τίτλο «Βασιλόφρονες και διασπαστές», ο Ριζοσπάστης εξαπέλυε επιθέσεις εναντίον της Εθνικής Δράσης, Χ και ΠΕΑΝ.³⁸ Στα τέλη του Σεπτεμβρίου (δηλαδή και πάλι πριν από την επίθεση του ΕΑΜ εναντίον του ΕΔΕΣ και την έκρηξη του κατοχικού Εμφυλίου Πολέμου), προκήρυξη του ΕΑΜ κατηγορούσε την ΠΕΑΝ, την Ιερή Ταξιαρχία και την Εθνική Δράση ως συνεργάτες των αρχών κατοχής, και κατέληγε με τη φράση «Θάνατος στους προδότες δολοφόνους».³⁹ Τον Ιανουάριο του 1944, με την εμφύλια σύγκρουση σε εξέλιξη, σε απόφαση της ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ για τη γενικότερη πολιτική κατάσταση, καταγγέλλονταν ως συνεργάτες του εχθρού «οι κρυπτοφασιστικές δήθεν εθνικές οργανώσεις ΕΔΕΣ, Χ, ΙΤ, ΠΕΑΝ, Εθνική Δράση, ΠΑΟ κ.λπ.».⁴⁰ Τον Φεβρουάριο του 1944, η ΟΠΛΑ δημοσίευσε προκήρυξη στην οποία κατήγγειλε την εξόριστη κυβέρνηση και τις αθηναϊκές οργανώσεις που τη «ρεκλαμάζουν», επαναλαμβάνοντας τις κατηγορίες εναντίον τους για δωσιλογισμό. Στην προκήρυξη αναφέρονταν ρητά οι Χ, Εθνική Δράση, ΠΕΑΝ, Ιερή Ταξιαρχία και ΕΔΕΣ.⁴¹ Η κατηγορία εναντίον αυτών των οργανώσεων για «δωσιλογισμό» (και η μη διαφοροποίηση μεταξύ τους, ιδιαίτερα ως προς τη Χ, βλ. και παρακάτω) συνεπαγόταν ότι το ΕΑΜ επιφύλασσε για τον εαυτό του το δικαίωμα να ασκήσει εναντίον τους βία με το επιχείρημα ότι στρεφόταν εναντίον των «προδοτών», κάτι που ήδη έκανε η ΟΠΛΑ. Πέραν του γεγονότος

³⁸ «Βασιλόφρονες και διασπαστές», *Ριζοσπάστης*, 10 Σεπτεμβρίου 1943.

³⁹ Προκήρυξη του ΕΑΜ, Σεπτέμβριος 1943, Αθήνα, Αρχείο Νίκου Βλασσόπουλου, στην κατοχή του ιδιοκτήτη. Βλ. επίσης Δ. Μπενετάτος, *Το χρονικό της Κατοχής, 1941-1944* (Αθήνα, χ.ε., 1963), σ. 26.

⁴⁰ Απόφαση 10ης Ολομέλειας ΚΕ του ΚΚΕ, *Ριζοσπάστης*, 23 Ιανουαρίου 1944.

⁴¹ Προκήρυξη «Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα» (χ.η., είναι όμως του Φεβρουαρίου 1944), Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Γεωργίου Βήχου. Την προκήρυξη διαβίβασε το ΕΑΜ και στο Κάιρο. Βλ. και Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, *Χρονολόγιο*, τ. Β', αρ. σημειώματος 2520.

ότι η διατύπωση απειλών εναντίον όλων είχε ως αποτέλεσμα την ενοποίησή τους εναντίον του, το ΕΑΜ στοχοποιούσε ειδικά την Εθνική Δράση, ως την οργάνωση που κατεξοχήν συστρατευόταν με τον βασικό εχθρό του, δηλαδή με το επίσημο κράτος, έστω και αν αυτό είχε καταφύγει στο εξωτερικό. Και «προδότες», κατά την άποψη αυτή, ήταν όλοι όσοι δεν αναγνώριζαν την αξιωματική πρωτοκαθεδρία του ΕΑΜ —όχι όσοι είχαν όντως συνεργαστεί με τον κατακτητή. Τούτη η στάση και πολιτική του ΕΑΜ ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας που επέφερε τον κατοχικό εμφύλιο.

Η κατάσταση αυτή γνώρισε νέα κορύφωση με τις διαδηλώσεις, ταραχές και τη βία που ακολούθησε την απελευθέρωση της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1944, στις λίγες ημέρες που προηγήθηκαν της άφιξης της κυβέρνησης Παπανδρέου. Όταν, στις 15 Οκτωβρίου, οι μη-εαμικές (λεγόμενες πλέον και «μπλε») οργανώσεις συγκρότησαν μεγάλη διαδήλωση που απαντούσε στις εαμικές διαδηλώσεις των προηγούμενων ημερών, αυτή δέχτηκε την επίθεση του ΕΑΜ:

Και μας προπηλάκισαν. Και μας έβρισαν. Και μας έφτυσαν. Και μας έσχισαν σε πολλούς τα ρούχα. Και προσπάθησαν να μας σταματήσουν. Μα κι' εμείς είχαμε λυσσάξει. Είχαμε σφίξει τα δόντια και προχωρούσαμε [...] Ήμουν αηδιασμένος από όσα είχαμε λουσθεί. Μοναρχοφασίστες, δωσίλογοι, προδότες, μαυραγορίτες, αγγλόδουλοι, τσανάκια στους καπιταλίστες, ταγματαλήτες, ταγματασφαλίτες, Μπουραντάδες...⁴²

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας του κειμένου, ο οποίος δέχτηκε αυτές τις ύβρεις, ο Τάκης Μιχαηλίδης, ήταν μέλος της ομάδας της ΠΕΑΝ που είχε ανατινάξει την εθνικοσοσιαλιστική οργάνωση ΕΣΠΟ τον Σεπτέμβριο του 1942, και επομένως είχε ο ίδιος κάψει ζωντανούς τους δωσίλογους...

Στην εξέλιξη της σύγκρουσης της 15ης Οκτωβρίου 1944, ανταλλάγησαν πυροβολισμοί μεταξύ μελών του ΕΔΕΣ και Εαμιτών στο ξενοδοχείο «Μαζέ-στικ» στην περιοχή της Ομόνοιας, με αποτέλεσμα τον θάνατο οκτώ ατόμων.⁴³ Παρά τις μεγάλες αυτές απώλειές του, ήταν η στιγμή που το ΕΑΜ, χτυπώντας τη διαδήλωση, επέβαλε την κυριαρχία του επί των μη-εαμικών οργανώσεων

⁴² Π.Μ. Μιχαηλίδης, *Αγαθουπόλεως 7: μικρές ιστορίες από τη μεγάλη Κατοχή* (Αθήνα, Εστία, 1991), σ. 159-160.

⁴³ Βλ. επίσης, Ζαλόκωστας, *Το χρονικό της σκλαβιάς*, σ. 393-397· Θ. Τσάτσος, *Αι παραμοναί της Απελευθέρωσης (1944)* (Αθήνα, Ίκαρος, 1973), σ. 200-201· Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, εισαγωγή-επιμέλεια Δ. Τζιόβας (Αθήνα, Εστία, χ.χρ.), εγγραφή 15 Οκτωβρίου 1944, σ. 512-513.

ακόμη και στο κέντρο της Αθήνας, τουλάχιστον σε επίπεδο λαϊκών κινητοποιήσεων. Και όμως, ακόμη και σε πρόσφατη μελέτη, αναφέρεται ότι εκείνη την ημέρα έγινε κάτι το πολύ διαφορετικό:

Μάλιστα, τρεις ημέρες μετά την Απελευθέρωση της πόλης και πριν ακόμη φθάσει η ελληνική κυβέρνηση, σημειώθηκε το παράδοξο της πρόκλησης αιματηρών ταραχών όχι από την εαμική πλευρά αλλά από αυτή που συνεργάστηκε με τους κατακτητές. Το απρόσμενα ομαλό κλίμα των πρώτων ημερών μετά την απελευθέρωση διαταράχθηκε, όταν στις 15 Οκτωβρίου άνδρες δωσιλογικών οργανώσεων, οι οποίοι βρίσκονταν υπό περιορισμό σε ξενοδοχεία στην περιοχή της πλατείας Ομονοίας πυροβόλησαν κατά διαδηλωτών του ΕΑΜ σκοτώνοντας τουλάχιστον 9 και τραυματίζοντας 82 από αυτούς.⁴⁴

Εδώ, βέβαια, υπάρχουν κάποια πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία. Ας αφήσουμε το ότι κανένα «ομαλό κλίμα» δεν υπήρχε εκείνες τις ημέρες· ας αφήσουμε το ότι εκείνη ειδικά την ημέρα διαδήλωναν οι άλλοι, όχι το ΕΑΜ, που είχε διαδηλώσει τις προηγούμενες· ας αφήσουμε το ότι κανείς δωσίλογος δεν ήταν «περιορισμένος» σε ξενοδοχεία στην Ομόνοια (οι δωσίλογοι/ταγματασφαλίτες πράγματι περιορίστηκαν, αλλά στο Γουδί, στους στρατώνες)· ας αφήσουμε το ότι χρειάζεται, πραγματικά, προσπάθεια για να πιστεύει κανείς ότι, και από άποψη στρατιωτικής τακτικής ακόμη, θα μπορούσε ποτέ ένας σοβαρός αξιωματικός όπως ο υποστράτηγος Σπηλιωτόπουλος να θέσει «υπό περιορισμό» τους δωσιλόγους σε «ξενοδοχεία» στην καρδιά του κέντρου της πόλης(!)· ας αφήσουμε το ότι το τμήμα που ενεπλάκη στη σύγκρουση όχι μόνον δεν ήταν «δωσιλογικό», αλλά ανήκε στον πατριωτικό ΕΔΕΣ Αθηνών, και αποτελούσε επισήμως μέρος των στρατιωτικών δυνάμεων της νόμιμης κυβέρνησης εθνικής ενότητας, στην οποία μετείχε το ίδιο το ΕΑΜ. Το μείζον ζήτημα εδώ είναι άλλο: οι οργανώσεις για τις οποίες γίνεται λόγος και χαρακτηρίζονται δωσιλογικές, είναι οι αντιστασιακές οργανώσεις του μη-εαμικού χώρου. Με απλούστερα λόγια, όλοι οι μη-εαμικοί χαρακτηρίζονται ως δωσίλογοι.⁴⁵

⁴⁴ Μ. Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά, 1944: η μάχη της Αθήνας* (Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014), σ. 46. Η έμφαση από τον συγγραφέα της παρούσας μελέτης.

⁴⁵ Αξίζει, παρενθετικά, να σημειωθεί ότι, για να τονιστεί το αίτημα της τιμωρίας των δωσιλόγων, που δήθεν δεν αποδεχόταν η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, στην επόμενη κιόλας σελίδα του ίδιου βιβλίου (Χαραλαμπίδης, σ. 47), αναφέρεται ότι «κατά τον εορτασμό της επετείου της 28ης Οκτωβρίου το αίτημα αυτό [τιμωρία των δωσιλόγων] αποτέλεσε το κεντρικό σύνθημα των εκδηλώσεων». Αποσιωπάται, όμως, ότι οι «εκδηλώσεις» της 28ης Οκτωβρίου 1944 πραγματοποιήθηκαν από τις ίδιες οργανώσεις που στην προηγούμενη μόλις σελίδα χαρακτηρίστηκαν «δωσιλογικές»...

Ας φύγουμε όμως από αυτά τα φαινόμενα επιστροφής στη νοοτροπία του Ριζοσπάστη του 1944, για να επιστρέψουμε στην πραγματικότητα —την αλήθεια— όσων συνέβησαν το 1941-1944. Η στάση της Εθνικής Δράσης έναντι άλλων παραγόντων της Αντίστασης επίσης καθορίστηκε από τις ευρύτερες προσλήψεις και τους στόχους της. Έτσι, είναι σαφές και στο ημερολόγιο του Γ. Παππά μια δυσπιστία προς, και τήρηση αποστάσεων από τον Ναπολέοντα Ζέρβα, αρχηγό του ΕΔΕΣ. Τούτο δεν συνάδει με τις δημόσιες προσλήψεις και τα στερεότυπα των μεταδικτατορικών δεκαετιών (οπότε η έμφαση δόθηκε στην αντιπαράθεση ΕΔΕΣ και ΕΑΜ, και άρα ο Ζέρβας θεωρείται εξ ορισμού τμήμα ενός αντι-εαμικού ή ενός «δεξιού» μετώπου), και επομένως πρέπει να εξηγηθεί. Ο Ναπολέων Ζέρβας δεν είχε οποιαδήποτε σχέση με το Λαϊκό Κόμμα ή τη φιλοβασιλική παράταξη· το ακριδώς αντίθετο. Ο Ζέρβας είχε ήδη πριν από την Κατοχή αναδειχθεί στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό —αλλά σε ρόλους που δεν μπορούσαν να καταστήσουν ιδιαίτερα θετική την Εθνική Δράση έναντί του. Υπήρξε προβεβλημένο στέλεχος της πιο ακραίας τάσης του ένοπλου βενιζελισμού και του αντιμοναρχισμού. Είχε διατελέσει ένας από τους αρχηγούς των λεγόμενων «Δημοκρατικών Ταγμάτων» (δηλαδή των παραστρατιωτικών ομάδων) του Θεόδωρου Πάγκαλου που στήριζαν τη δικτατορία του, το 1925-1926. Το καθεστώς Παγκάλου υπήρξε η επιβολή του πλέον ακραίου, ιακωδινικού βενιζελισμού και μια έκφραση της πλήρους κατίσχυσης των υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας. Και ο Ν. Ζέρβας ένας από τους πραιτοριανούς του.⁴⁶ Δεν εκπλήσσει, επομένως, η δυσθυμία απέναντί του από τους ανθρώπους της φιλοβασιλικής Εθνικής Δράσης —και δεν πρέπει να λησμονείται ότι στις αρχικές διακηρύξεις του ΕΔΕΣ έντονη ήταν η αντιπαλότητα προς την επιστροφή της μοναρχίας⁴⁷—, αν και είναι επίσης εμφανές ότι τέτοιες «άγριες καραμπίνες» έψαχνε η Εθνική Δράση για την οργάνωση ένοπλων ομάδων. Αργότερα, όταν αναπτύχθηκε η εναντίον τους επίθεση του ΕΑΜ, αλλά και ο ίδιος ο Ζέρβας έπαυσε να θέτει το Πολιτειακό ως μείζον κριτήριο για τη δράση του, επήλθε μια περισσότερο ομαλή συνεργασία μεταξύ τους. Από το 1944, στον ΕΔΕΣ της Ηπείρου κατέφευγαν τα μέλη της αθηναϊκής Αντίστασης όταν διώκονταν στην πρωτεύουσα, είτε από τους κατακτητές είτε από το ΕΑΜ.

Αντίστοιχη είναι η στάση του Γ. Παππά ως προς τον Στέφανο Σαράφη, ο οποίος υπήρξε ένας από τους βασικούς κινηματίες του βενιζελικού κινήματος του 1935. Μια περιφρονητική προδιάθεση απέναντί του (με χαρακτηρισμούς όπως «ο ηττημένος» και «ο δειλός» του '35) οφείλεται στο ότι ο Σαράφης δια-

⁴⁶ Βλ. μεταξύ άλλων, Α. Βερέμης, «Η δικτατορία του Πάγκαλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 290-296.

⁴⁷ Φλίσσερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τ. 1, σ. 150.

χειρίστηκε εκείνο το κίνημα με μεγάλη αδεξιότητα και σε μεγάλο βαθμό συνέβαλε στην αποτυχία του. Πολύ περισσότερο όμως, ο Παππάς αποστρέφεται τον Σαράφη ο οποίος βγήκε στο βουνό, συνελήφθη από το ΕΑΜ και τελικά ενέδωσε στις απειλές του δεχόμενος να αναλάβει την ηγεσία του ΕΛΑΣ. Είναι φανερό από το ημερολόγιο ότι τούτο προκάλεσε ακόμη περισσότερο την περιφρόνηση του Παππά. Όταν βέβαια ο Σαράφης βρέθηκε, τυπικά έστω, επικεφαλής του ΕΛΑΣ κατά τον κατοχικό εμφύλιο, το χάσμα ήταν απόλυτο.

Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του Παππά ως προς την Χ—μια στάση επίσης ενδεικτική των προδιαθέσεων του πολιτικού του χώρου. Η Χ ήταν μια οργάνωση στρατιωτικών, περιορισμένη γεωγραφικά στην περιοχή του Θησείου και του Ψυρρή, πολύ υπερτιμημένη στις δημόσιες προσλήψεις περί της Κατοχής και του κατοχικού εμφυλίου λόγω της έντονης σύγκρουσής της με το ΕΑΜ.⁴⁸ Ωστόσο, οι προσλήψεις αυτές εδράζονται, σε μεγάλο βαθμό, στη μετεξέλιξη της Χ σε πολιτικό κόμμα μετά τον πόλεμο—ουσιαστικά σε μια από τις οργανώσεις της αιματηρής «λευκής τρομοκρατίας»—, ενώ το μεταπολεμικό Κόμμα των Χιτών δεν ήταν ίδια υπόθεση με τη στρατιωτική οργάνωση της Κατοχής. Η τελευταία, δηλαδή αυτή της κατοχικής περιόδου, υπήρξε μια μικρή, ακραία εθνικιστική και μάλλον ασήμαντη οργάνωση στρατιωτικών που δέχτηκε (και ανταπέδωσε) ένα μεγάλο μέρος της βίας, αλλά ποτέ δεν διέθετε αξιόπιστη πολιτική παρουσία και κύρος.⁴⁹ Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται από τα όσα καταγράφει ο Γ. Παππάς στο ημερολόγιο του: είναι φανερό ότι ο Γεώργιος Γρίβας και οι άνθρωποί του προκαλούσαν μάλλον απέχθεια και περιφρόνηση στους εκπροσώπους του ελληνικού πολιτικού «mainstream» όπως τα μέλη της Εθνικής Δράσης, οι οποίοι πάντως, έστω με δυσφορία, βρέθηκαν στην ανάγκη να τους αποδεχθούν· αν και υπάρχει, επίσης, μια ενδιαφέρουσα περιγραφή του Γρίβα ως φανατικού εθνικιστή που θα επιδίωκε με επιμονή τους στόχους του. Αυτή ήταν, τελικά, η στάση του συντηρητικού χώρου έναντι του συγκεκριμένου αξιωματικού και της οργάνωσής του: δεν έγιναν δεκτοί στον φιλοβασιλικό συνασπισμό του ενοποιημένου, στην περίοδο μετά τα Δεκεμβριανά, Λαϊκού Κόμματος, και αφέθηκαν να συνθλιθούν στις εκλογές του 1946 και του 1950, οπότε έλαβαν εκλογικά ποσοστά ασήμαντα. Δεν επρόκειτο για χώρο, νοοτροπία και ανθρώπους με τους οποίους οι αστοί της Εθνικής Δράσης, ήθελαν ιδιαίτερη επαφή.

⁴⁸ Για την Χ υπάρχει ένα βιβλίο που όμως είναι ανεπαρκές στην ανάλυσή του, Σπ. Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»: το χαμένο αρχείο* (Αθήνα, Νέα Θέσις, 2004).

⁴⁹ Βλ. για περισσότερα, Χατζηθασιλίου, «Η επανεύρεση της πρωτεύουσας». Στοιχεία για την ιστορία της Χ, και στο Ευ. Χατζηθασιλίου, *Στρατηγικές του Κυπριακού: η δεκαετία του 1950* (Αθήνα, Πατάκης, 2005), κεφ. 1.

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΟΛΕΜΟΣ

ΔΕΥΤΕΡΑ, 28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940

Οι σειρήνες της αυγής διαλύσανε το σκοτάδι που μας πλάκωνε την ψυχή από τον Αύγουστο. Οι μεγάλες αποφάσεις απλοποιούν τα πάντα. Από σήμερα δεν έχουμε πια προβλήματα. Μόνο καθήκοντα.

Το πρωί ο κόσμος ούρλιαζε στους δρόμους· δεν ξέρω τι μ' εμπόδισε να κατέβω κι' εγώ να φωνάξω με το πλήθος, να κοινωνήσω σ' αυτό το πελώριο ξέσπασμα.

Είναι περίεργο πως σε τέτοιες ώρες, μόνο σε τέτοιες ώρες, τα μεγαλόστομα επίθετα, οι φραστικές υπερβολές που τόσο μισώ, ταιριάζουν στην κατάσταση, την αγκαλιάζουν.

Με το «νυν υπέρ πάντων ο αγών» του Μεταξά, όλη η συνέχεια της ράτσας κατέβηκε απ' τα σκονισμένα ράφια της Ιστορίας για να μας παρασταθή. Η Σαλαμίνα, ο Μαραθών κι' η Αλαμάννα, ο Θεμιστοκλής και ο Κολοκοτρώνης δίνουν το παρόν στο προσκλητήριο απ' όπου δεν λείπει η Παναγιά και όλη η Ρωμιοσύνη. Και αυτοί σαν να μας ωθούν αδίστακτους κι' αποφασισμένους στον αγώνα που φαίνεται δίχως ελπίδα.

Γιατί δεν έχουμε ενδώσει σαν τους Τσέχους, τους Ούγγρους και τόσους άλλους; Ίσως διότι έχουμε το συναίσθημα ότι σ' ορισμένες στιγμές χρειάζονται θυσίες για να εξευμενίσουμε τη Μοίρα και να εξασφαλίσουμε τη διάρκεια της φυλής. Οι μεγάλες ώρες της Ιστορίας μας δεν είναι μόνο νίκες, είναι οι Θερμοπύλες, η Άλωση, το Μεσολόγγι, το Αρκάδι, αρνήσεις να δεχτούμε το αναπόφευκτο; Ναι, άλλα και υποθήκες για το μέλλον...

Οι νέοι τρέχουν στους στρατώνες, οι έφεδροι αξιωματικοί ξαναφορούνε τις στολές τους, στενές για τους περισσότερους. Ο Σταμάτης Μερκούρης,¹ καμαρωτός ταγματάρχης, έφυγε το πρωί, έφυγε κι' ο Μήτσος ο θυρωρός και οκτώ άλλα παιδιά από την πολυκατοικία.

Εγώ τι έχω να προσφέρω;

ΣΑΒΒΑΤΟ, 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Πήγα σήμερα στο Ναύπλιο με το τραίνο. Τα λεωφορεία, τα τραίνα, όλα τα μέσα συγκοινωνίας είναι γεμάτα από νέους που πάνε να παρουσιαστούν στις μονάδες τους. Οι φωνές και οι ενθουσιασμοί της πρώτης μέρας έχουν σταματήσει. Η απόφαση όμως και το κέφι υπάρχουν.

Στο Ναύπλιο πήγα στον Λεωνίδα Στεργιόπουλο που είναι διοικητής της IVης Μεραρχίας και εξάδελφος της Ελένης· η επιστράτευση συνεχίζεται και ελπίζει να φύγει σε τέσσερις-πέντε μέρες. Τον παρακαλώ να με πάρη μαζί του. «Τι θα πη η Ελένη;», μου απαντάει. Δεν θέλει ν' αναλάβη καμμιά ευθύνη. Γιατί αυτοί οι δισταγμοί; Απλούστατα φοβάται την γκρίνια. Δεν υπάρχει πιο τρομερή δύναμις από την γυναικεία γκρίνια. Ευτυχώς που δεν το αντιλαμβάνονται οι ίδιες και δεν μεταχειρίζονται το όπλο αυτό για ένα συγκεκριμένο σκοπό, αλλά γκρινιάζουν για να γκρινιάξουν.

ΔΕΥΤΕΡΑ, 4 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Έφυγα για την Αθήνα την άλλη μέρα το πρωί. Πάντως το ταξίδι άξιζε τον κόπο. Είναι συγκινητικό να βλέπης από κοντά τον πατριωτισμό και την γενναιοδωρία των χωρικών.

Ενώ τα νέα από το μέτωπο είναι μάλλον απαισιόδοξα, εδώ και οι πιο φτωχοί ακόμη δίνουν ό,τι πολύτιμο έχουν για τον έρανο, κάπες, βελέντζες, βέρες, φλουριά. Και είναι πολύ φτωχοί οι χωρικοί της Ελλάδος. Τι λαός καταπληκτικός. Τα παιδιά της Νεολαίας,² που τόσο κοροϊδεύαμε, τρέχουν εδώ κι' εκεί, εκτελούντες εντολές, είναι σοβαροί.

¹ Σταμάτης Μερκούρης (1895-1967): ο νεότερος γιος του πρώην δημάρχου Αθηναίων, Σπύρου Μερκούρη. Αξιωματικός του Ιππικού, αναμίχθηκε στην πολιτική και εντάχθηκε στην αντιβενιζελική παράταξη. Τον Ιανουάριο του 1942 ίδρυσε την αντιστασιακή οργάνωση Ριζοσπαστική Οργάνωση που εξέδιδε ομώνυμη εφημερίδα (μετά την Απελευθέρωση μετονομάστηκε σε *Ριζοσπαστική Ηχώ*). Τμήμα της οργάνωσης ανήκε στην οργάνωση Alice που φυγάδευε Άγγλους και Έλληνες στη Μέση Ανατολή και διέθετε δίκτυο ασυρμάτων. Ο Μερκούρης μεταπολεμικά διετέλεσε υπουργός Δημοσίας Τάξεως (1945-1946) και Δημοσίων Έργων (1946). Αναδείχθηκε βουλευτής το 1950 με την ΕΠΕΚ, με τον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου το 1952, την ΕΔΑ το 1958, το 1963 και το 1964. Πατέρας της Μελίνας Μερκούρη.

² Νεολαία του Μεταξά: Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας (ΕΟΝ).

Οι εφημερίδες δημοσιεύουν την επιστολή του Ζαχαριάδη.³ Τον πίεσαν να μιλήσει ή φοβήθηκε ότι η γενική έξαρσις πατριωτισμού θα τον απομόνωνε από τους οπαδούς του;

ΤΡΙΤΗ, 5 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Επέστρεψα στην Αθήνα. Η συσκότισις είναι πλήρης. Οι γυναίκες κολλήσανε λουρίδες χαρτί στα τζάμια για να μη σπάσουν απ' τους βομβαρδισμούς και προμηθεύτηκαν μπλε στόρια από ύφασμα ή χαρτί για το φως. Βομβαρδισμοί δεν γίναν ακόμα στην πρωτεύουσα, αλλά η επαρχία υπέφερε πολύ, προπάντων η Πάτρα. Στο μέτωπο τα πράγματα είναι μπερδεμένα, οι Ιταλοί προχωρούν σιγά, αλλά προχωρούν. Εδώ μιλούν για Καλπάκι, για Μέτσοβο. Υπάρχει μια σχετική ανησυχία σ' ορισμένους κύκλους, μα ο λαός είναι ακλόνητος. Ευτυχώς τα ανακοινωθέντα λένε την αλήθεια, όχι όλη την αλήθεια βεβαίως, αλλά δεν λένε ψέματα.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 15 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Επί τέλους είμαι στρατιώτης. Από τις 5 Νοεμβρίου είχα παρουσιαστεί τέσσερις φορές και κάθε φορά το αναβάλλανε, η επιστράτευσις γαρ. Μέσα μου είχα ορίσει ότι σήμερα θα ήταν η τελευταία φορά. Εάν δεν με θέλανε, θα έμενα πολίτης. Σήμερα με πήρανε. Και γύρισα σπίτι ντυμένος φαντάρος (καμάρωνα λίγο στο τραμ που μας πήγαινε στην Ακαδημία). Αλλ' ομολογώ ότι δεν περίμενα η πρώτη εμπειρία με τον στρατό να είναι γλωσσική. Όλος ο ρουχισμός και όλη η εξάρτυση έχουν ακροκαθαρευουσιάνικα ονόματα: περισκελίδες, περικνημίδες, καττύματα, υποδήματα, αμπέχονον, ζωστήρ και χίλια άλλα. Περίεργος λαός που είμαστε.

ΣΑΒΒΑΤΟ, 16 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Πάνε πια τ' αστεία. Από το πρωί άρχισε η στρατιωτική ζωή, άρχισε η εκπαίδευσις. Αποτελούμε τον λόχο εθελοντών και ανυποτάκτων. Εθελονταί είναι λίγοι στρατιωτικώς καθυστερημένοι σαν κι' εμένα, τον Γιώργο Καρτάλη, τον

³ Η επιστολή του Νίκου Ζαχαριάδη, γενικού γραμματέα του ΚΚΕ, φυλακισμένου τότε στην Κέρκυρα, ή κατ' άλλους στη Γενική Ασφάλεια Αθηνών, δημοσιεύτηκε στον ελληνικό Τύπο στις 31 Οκτωβρίου 1940. Ο Παππάς εστιάζει στο τμήμα της επιστολής όπου γράφει: «Στον πόλεμο αυτόν που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά, όλοι μας πρέπει να δώσουμε όλες μας τις δυνάμεις, δίχως επιφύλαξη». Σημειώνεται ότι ακολούθησαν άλλες δύο επιστολές στις 26 Νοεμβρίου 1940 και τις 15 Ιανουαρίου 1941, οι οποίες έγιναν γνωστές μετά την Απελευθέρωση και όπου ουσιαστικά αναιρούσαν την παρούσα. Βλ. και Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Φωτιά και τσεκούρι*, σ. 93.

Ηλία Τσιριμώκο, τον Ζώτο, τον Μήτσο Γρίβα και άλλοι και πολλοί Βορειοηπειρώτες, φοιτητές, υπάλληλοι, εργάτες, καλή πάστα, πρόθυμοι.

Οι ανυπότακτοι είναι ανυπότακτοι... από κάθε καρυδιάς καρύδι, ρουφιάνοι και σωματέμποροι του Πειραιώς και των επαρχιών, ωραίο μίγμα, εκρηκτικό.

ΔΕΥΤΕΡΑ, 25 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Φθάσανε οι πρώτοι αιχμάλωτοι, τους έχουν στο Α' Σύνταγμα και στο Γουδί και πάει ο κόσμος και τους βλέπει. Όλοι τους δίνουν τσιγάρα. Μίσος δεν υπάρχει, μόνο περιέργεια κι' ένα συναίσθημα υπερηφάνειας και ανωτερότητας που έχει δημιουργηθεί μετά από την αναγγελία της πρώτης νίκης.

Φτάσανε κι' οι πρώτοι τραυματίες, αυτούς τους υποδεχόμεθα σαν ήρωες. Όλες οι κοπέλλες είναι νοσοκόμες και κάθε μιά θέλει τον δικόν της ήρωα, αποκλειστικά δικόν της. Και πώς ν' αντισταθής στον ήρωά σου; Οι τραυματίες, που είναι οι περισσότεροι χωριατόπαιδα, δεν είχαν φανταστεί τέτοια υποδοχή και δέχονται με ευγνωμοσύνη ό,τι τους προσφέρεται, караμέλλες, τσιγάρα και τα φρεσκοπλυμένα κορμιά των νοσοκόμων.

ΣΑΒΒΑΤΟ, 30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Η εκπαίδευση συνεχίζεται και γίνεται πιο εντατική. Χθες ορκισθήκαμε και μας δώσανε όπλα. Κάθε πρωϊ μετά το προσκλητήριο που γίνεται σχετικώς αργά (αυτά τα κανόνισε ο πονηρός επιλοχίας, στον όποιο, εμείς οι Αθηναίοι δίνουμε την κουραμάνα μας για να κλείνη τα μάτια, όταν το βράδυ σχηματίζεται ουρά μπρος στον χαλασμένο μαντρότοιχο που πηδούμε για να γυρίσουμε σπίτια μας) η μέρα αρχίζει με το "ρόφημα", δηλαδή το τσαϊ, έπεται η θεωρία, διπλή μύηση στον χειρισμό των όπλων και στην γλώσσα του στρατού, που πρέπει να είναι ελληνική, μα που κανείς δεν την καταλαβαίνει. Για να γίνης καλός σκοπευτής πρέπει να μάθης απ' έξω την έξης φράση:

«Σκοπευτική γραμμή είναι η νοητή γραμμή ήτις διερχομένη εκ της σκοπευτικής εγχοπής του κλεισιοσκοπίου τέμνει την ακή του στοχάστρου».

Αϊντε να καταλάβης. Ευτυχώς που μόλις ο Έλληνας παίρνει το όπλο στα χέρια, ξεύρει να το μεταχειριστή.

Έχουμε τις πορείες με πλήρη εξάρτυση. Με τον γυλιό στην πλάτη και το όπλο επ' ώμου φεύγουμε για τον Ύμητό. Στην ρίζα του βουνού γίνεται ανασύνταξις, και σε φάλαγγα κατ' άνδρα ανεβαίνουμε από το μονοπάτι. Περνάμε από την κορυφή και πάμε ως το νοτιώτερο σημείο απ' όπου φαίνεται όλος ο Σαρωνικός. Κάθε ώρα έχουμε μια πεντάλεπτη στάση, καπνίζω ένα τσιγάρο και απολαμβάνω την μαγευτικήν θέα με την Αθήνα κάτασπρη μέσα στον πράσινο κάμπο, και πέρα, μακρυά, ο Παρνασσός, τα βουνά της Πελοποννήσου, η θάλασσα και τα νησιά.

